November. ३३/२६ 1937

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 479.

अग्निष्टोमपद्धतिः।

वामनाचार्यविरचिता कर्कानुसारिणी

आध्वर्यवपद्धतिः ।

नानाभाई इत्युपनामक रामकृष्णत्रिपाठिकृता

औद्गात्रपद्धतिः ।

तथा

रघुनाथद्विवेदिनिर्मिता शाङ्खायनसूत्रानुसारिणी

हौत्रपद्धतिः ।

Agnistoma Paddhati

Consisting of (i) Ādhvaryava Paddhati by Vāmanācharya, (ii) Audgatra Paddhati by Rāmakrṣṇa Tripāṭhī Nānābhāi and (iii) Hautra Paddhati following the Sāmkhyāyana Sūtras by Raghunātha Dvivedī.

Edited with notes etc., by

PANDIT BHAGAVAT PRASĀDA S'ARMĀ,

Vedāchārya, Profesor of Veda,

Government Sanskrit College, Banaras.

FASCICULAS. III-३.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,

Banaras City.

आध्वर्यवपद्धतिः ।

"ॐ द्यामग्रेणास्पृक्षऽ आन्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृंहीः" (६।२) ।

या त इति मिनोत्यग्निष्ठा सम्प्रत्याहवनीयम् ।

"ॐ या ते धामान्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमम्पदमवभारि भूरि" (६।३) ।

ब्रह्मवनित्वेति पांशुभिः पर्यूहति(१) ।

"ॐ ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्यूहामि" (६।३) ।

औद्गात्रपद्धतिः ।

"नृमण ऊर्ध्वभरसन्त्वोर्ध्वभराद्दशेयमि"ति ।

अग्नीषोमीयदिवसे अध्ययनं न कुर्युः ।

अथ प्रस्तोता अश्वत्थादियज्ञियवृक्षसम्बन्धिनीः प्रादेमात्रीस्त्वक्प्रदेशे (स्वप्रदेशे) कुशतृणवदुन्नतपृष्ठाः काष्ठिका भित्वा तदन्तःप्रदेशे समाः पृथुत्वेनाङ्गुष्ठपर्वपरिमाणास्तीक्ष्णाग्राः ज्योतिष्टोमे एकविंशतिसङ्ख्यायुक्ताः कुशाः कारयित्वा कुङ्कुमादिगन्धैः प्रलिप्य क्षौमशाणकार्पासानामन्यतमेन वसनेन परिवेष्ट्यौदुम्बर्या उपरि वासयेत् ।

हौत्रपद्धतिः ।

"यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थो३म् ।

ॐ उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन्पृथिव्या अधि ।

सुमिती मीयमानो वर्चोधा यज्ञवाहसो३म् ।(२)

समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम् ।

आरे अस्मदमतिं बाधमान उच्छ्रयस्व महते सौभगायो३म्(३) ।

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्य आ विदथे वर्द्धमानः ।

---

(१) अत्र मीमांसा—

पर्यूहणाद्यञ्जनादि न स्यात्स्याद्वाऽत्र पूर्ववत् ।

न स्याद्दृष्टादृष्टभावादविरोधाच्च तद्भवेत् ॥ (जै० न्या० मा० १०।२।३१)

(२) उच्छ्रीयमाणायेत्युक्त उच्छ्रयस्व वनस्पते (ऋ०३।८।३) समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तात् (ऋ०३।८।२) जातो जायत (ऋ०३।८।५) ऊर्ध्व ऊषुण (१।३६।१३) ऊर्ध्वो नः (शां०श्रौ०५।१५।३) । इति ।

अत्र मीमांसा—

उद्दिवेत्युच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः स्मारकत्वैक्यदाकारान्यत्वतोऽन्तिमः ॥

उच्छ्रयस्व समिद्धस्येत्यादीनां किं विकल्पनम् ।

समुच्चयो वा कार्यैक्याऽद्याद्योऽनुस्मृतयेऽन्तिमः ॥(जै०न्या०मा०१२।३।१८।)

(३) ऋ० ३।८।२ ॥

आध्वर्यवपद्धतिः ।

ब्रह्म दृꣳहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यूषति । सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ।

"ॐ ब्रह्म दृꣳह क्षत्रन्दृꣳहायुर्दृꣳह प्रजान्दृꣳह" (६।३) ।

समं (मां) भूमि (मिं) कृत्वाऽद्भिरुपसिच्य विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धं यजमानम् ।

यूपमन्वारभस्व ।

"ॐविष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा" (६।४) ।

इति ब्रूहि ।

यजमानो यूपमन्वारभ्य ।

"ॐविष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा" (६।४) ।

तद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणम् ।

चषालमीक्षस्व ।

"ॐतद्विष्णोः परमम्पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम्" (६।५) ।

इति ब्रूहि ।

यजमानश्चषालमीक्षमाणः—

"ॐ तद्विष्णोः परमम्पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम्" (६।५) ।

परिवीयमाणायानुवाचयति ।

यूपाय परिवीयमाणायानुब्रूहि ।

हौत्रपद्धतिः ।

पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देवया विप्र उदियर्ति वाचो३म्(१) ।

ऊर्ध्वं ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहो३म् ।(२)

ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसो नि केतुना विश्वं समत्रिणं दह" ।

विरमेत् ।

ततः परिवीयमाणायानुब्रूहीत्युक्ते—

"कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवो३म्(३) ।

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्तो३म् ।(४)

(१) ऋ०३।८।९। (२) ऋ०१।३६।१३। (३) ऋ० १।३६।१४। (४) ऋ०३।८।४।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना तया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति (१) परिवीरसीति ।

"ॐपरिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्ताम्परीमं यजमानꣳ रायो मनुष्याणाम्" (६।६) ।

सꣳस्रज्यान्यतरस्यामन्तं प्रवेशयति ।

यूपशकल(२)मस्यामवगूहत्युत्तरेणाग्निष्ठां दिवः सूनुरसीति ।

"ॐदिवः सूनुरसि" (६।६) ।

[वर्षिष्ठाद्दक्षिणं वितष्टं द्वादशं निदधात्येष त इति यूपैकादशिनीपक्षे ।
ॐ एष ते पृथिव्याँल्लोक ऽआरण्यस्ते पशुः" (६।६) ।]

बहुषु यथास्वम् ।

तूष्णीं वाससा यूपं परिवेष्टयति ।

उपाकरणमन्थने विकल्पेनाग्नीषोमीये ।

सवनीये=सुत्याहे नित्ये । ते च सन्नियोगशिष्टे ।

तत्र करणपक्षे—

उपावीरसीति तृणमादाय ।

"ॐउपावीरसि" (६।७) ।

तेन (३)पशुमुपस्पृशत्युपदेवानिति ।

हौत्रपद्धतिः ।

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।
तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्तो३म् ।

---

(१) एते परिव्ययणादि संस्कारा उपशये यूपे न भवन्ति—
तथा हि मीमांसा—

संस्कारः स्यादुपशये न वा, यूपोक्तितोऽग्रिमः ।
न स्यान्नियोजनाभावात्तूष्णीं छेदेन यूपता । (जै० न्या० मा० ७ । ३ । २३)

रशनात्रिवृत्वादीनां सर्वपशुधर्मता मीमांसिता –

एकत्रैवोत सर्वत्र रसनावेष्टनादयः ।
अग्नीषोमीय एवैते क्रमाल्लिङ्गादितोऽन्तिमः ।(जै०न्या० मा० ३।६।१८) ।

(२) अयमेव स्वरुशब्दवाच्य इत्युक्तं प्राक् ।

(३) अत्र मीमांसा—

अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यपशुष्वमी । उपाकरणमुख्यास्तु धर्मा साधारणा न वा ॥
ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात्साधारणा अमी । पशुधर्माग्रहात्सोमयागे ते स्युर्निरर्थकाः ॥
अग्नीषोमीयधर्मत्वं तेषां स्थानात्प्रसिद्धयति । द्वयोरितरयोः पश्वोः प्राप्यन्ते चोदकेन ते॥
(जै० न्या० मा० ३।६।१३-१९)

अत्र पशुः कत्यायनपरिशिष्टोक्तश्च्छाग एव ग्राह्यः ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

"ॐउप देवान्दैवीर्विशः प्रागुरुशिजो वह्नितमान् ।
देव त्वष्टर्वसु रम हव्या ते स्वदन्ताम् ।
रेवती रमध्वम्बृहस्पते धारया वसूनि" (६।७-८) ।
द्विप(शौ)शुपत्ते तेनैव तृणेन ऐन्द्राग्नं पशुमुपस्पृशति ।
"ॐउप देवान्दैवीर्विशः प्रागुरुशिजो वह्नितमान् ।
देव त्वष्टर्वसु रम हव्या ते स्वदन्ताम् ।
रेवतीरमध्वं बृहस्पते धारया वसूनि" ।(६।७-८)
तृणं प्रक्षिपति वेद्याम् ।

हौत्रपद्धतिः ।

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः ।
तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्तो३म्"(१) ।

इति यूपाञ्जनम् ।

तथाहि परिशिष्टम् ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि छागानां लक्षणं शुभम् ।
अशुभं चैव वर्ज्यानां तत्प्रवक्ष्याम्यतःपरम् ॥
एकवर्णो द्विवर्णश्च बहुवर्णस्तथैव च ।
रोहितो यस्तु व छागः स पष्ठः कुलमुद्वहेत् ॥

यस्तु श्वेतमुखश्छागः कृष्णग्रीवः सितोदरः । पशूनां चैव मुख्यः स्यात्पशुकामस्तमालभेत ।
मञ्जिष्ठवर्णसङ्काशः शृङ्गैस्तुचतुरङ्गुलः । स च्छागः पालको नाम महान्, पालयते धनम् ॥
विकटो वामनो देहत्साहस्राः पशवस्त्रयः । शोधयन्ति महायज्ञं महच्च लभते फलम् ॥
यज्ञे तु दक्षिणे पार्श्वे मण्डलं यस्य वै भवेत् । छागः सर्वार्थको नाम सर्वकामफलप्रदः ॥
श्वेतं तु दक्षिणे पार्श्वे भवेद्धि यस्य मण्डलम् । स छागो विजयो नाम अमित्रदमनः स्मृतः ॥
श्वेतकृष्णप्रतिष्ठायां कृष्णः श्वेतः प्रतिष्ठितः प्रतिष्ठितौ तु तौ छागौ प्रतिष्ठार्थे तु याज्ञिकैः॥
षडुन्नतः षडावर्तः शुक्लाक्षो महोदरः । स्निग्धानुलोमवर्णश्च छागः सर्वार्थसाधकः ॥
लोहकर्णः पुष्पवर्णो यस्य चैतद्द्वयं भवेत् । प्लीहाकर्णस्त्वकर्णोवाशुण्ठाकर्णस्तथैवच ॥
नीलः ससशफोऽव्यङ्गः शुक्लवर्णस्तथैवच । दारिद्र्यं पुत्रनाशश्च मरणं चैव तादृशे ॥
एकवर्णास्त्रयः पादास्तुरीयस्त्वन्यथा भवेत । स छागो मुशली नाम अधस्तान्नयते कुलम्॥
कृष्णाङ्गः कृष्णपूर्वार्ध्यः कृष्णैः पादः प्रतिष्ठितः छागो वैश्रवणो नाम सौभाग्यायोपतिष्ठति॥
न दन्ताभ्यां न शृङ्गाभ्यां छागः पन्नद उच्यते । यः प्रपुन्नामदश्छागः स पन्नद इति स्मृतः॥
त्रिः पिबन्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्वर्जयेद्यज्ञकर्मणि ॥
तस्मादेवं विदित्वा तु लक्षणं पशुयूपयोः । यज्ञविद्यज्ञकर्माणि सोऽध्वर्युः कर्तुमर्हति ॥

(१) अत्राग्नीषामीयपशौ "परिवीरसि" (शु० य० सं० ६ । ६) इत्यनेन करणमन्त्रेणाध्वर्युर्यूपस्य रशनया परिव्ययणं करोति । तदानीं क्रियमाणं तत्परिव्ययणं होता "युवा सुवासाः" इत्यनेन मन्त्रेणानुवदति तदेतदुभयं चोदकपरम्परया (ज्योतिष्टोमाद्द्वादशाहे ततो गवामयने ततः) कुण्डपायिनामयने (का० श्रौ० २४।४।२१) प्राप्तम् ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

(अग्निमन्थनम् ।)

अग्निं मन्थत्या होमात्करोति ।
अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय ।
"ॐ अग्नेर्जनित्रमसि" (५।२)।
वेद्यां करोति तूष्णीमुदगग्रम् ।
वृषणाविति कुशतरुणे तस्मिन् ।
"ॐवृषणौ स्थः" (५।२)।
उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोः ।
"ॐउर्वश्यसि" (५।२)।
आयुरसीत्युत्तरया ऽऽज्यस्थालीᳩस ᳩस्पृश्य ।
"ॐआयुरसि" (५।२)।
पुरूरवा इत्यभिनिधानं तया ।
"ॐपुरूरवा असि" (५।२)।
अग्नये मथ्यमानायाऽनुवाचयति ।
"ॐअग्नये मथ्यमानायानुब्रूहि" ।

हौत्रपद्धतिः ।

(अग्निमन्थनम् ।)

अथाग्निमन्थनम् ।
(१) तत्र पूर्वस्यां द्वार्येव तिष्ठन्नग्निमन्थनीया अन्वाह ।
"अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहि" इत्युक्ते—

तत्राऽध्वर्योर्होतुश्च समास आम्नातः "यो होता सोऽध्वर्युः" इति । तत्रैको होता तौ द्वौ मन्त्रौ प्रयोक्तुमशक्तः किं हौत्रं ब्रूयादुताध्वर्यवमिति संशये—"यो होता सोऽध्वर्यु" रित्यत्र होतारमनूद्याध्वर्यवविधानादध्वर्युकार्यं होत्रानुष्ठेयम् । ततः "परिवीरसि" इत्यनेन करणमन्त्रेण होता यूपपरिव्ययणं कुर्वीत । तदानीं स्वस्य चोदकप्राप्तं हौत्रमपि होता न त्यजेत् । तस्मात् क्रियमाणं परिव्ययणं "युवा सुवासाः" इत्यनेन मन्त्रेण होतानुवदेदिति पूर्वपक्षे द्वयोरध्वर्युहोत्रोरुचितं कर्म द्वयमेको होता युगपत्कर्तुं न शक्नोति ततोऽन्यतरस्याऽवश्यम्भाविनि त्यागे चोदकप्राप्तं हौत्रमेव त्यजेत् । आध्वर्यवं तु "यो होता सोऽध्वर्यु" रित्यनेन प्रापितत्वादनुष्ठेयमेवेति सिद्धान्तः । तथाहि सूत्रम् । विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात् (जै० सू० ३।८।१२)।

(१) "उपाकरणमन्थने वे" (का० श्रौ० ६।४।२३) ति सूत्राद्वैकल्पिका यथोक्ताग्निमन्थनीया । होता अन्तरेण चात्वालोत्करौ सञ्चरस्तेन प्रविश्य वेदेः पश्चादवस्थितोऽ(क्रतुरत्नमाला) ग्निमन्थनीया अन्वाह "तिष्ठन्नन्वाहाग्निमन्थनीया" (शां० श्रौ० ५।१९।९) इति सूत्रात् । उत्सर्गस्या "सीनन्यायं वाहुच्य" (शां० श्रौ० १।१।१९) मित्यस्य निवृत्तिः ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणम् ।
"ॐगायत्रेण त्वा च्छन्दसा मन्थामि ।
ॐत्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा मन्थामि ।
ॐजागतेन त्वा च्छन्दसा मन्थामि" (५।२) ।
जाते जातायेति ।
"ॐअग्नये जातायानुब्रू३हि" ।
प्रह्रियमाणायेति प्रास्यन् ।

हौत्रपद्धतिः ।

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् ।
सदावन्भागमीमहो३म्(१) ।
अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् ।
सदावन्भागमीमहो३म् ।
अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् ।
सदावन्भागमीमहो३म् ।
मही पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।
पिपृतां नो भरीमभो३म्(२) ।
त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत ।
मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतो३म्(३)
तमु त्वा दध्यङ्ङृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः ।
वृत्रहणं पुरन्दरो३म्(४)
तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमं" ।
अत्र विरमेत् ।
ततो "जातायानुब्रू३हि" इत्युक्ते—
'धनंजयं रणेरणो३म् ।(५)
उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृत्रहाजनि" ।
विरमेत् ।
हस्तेन धार्यमाणं दृष्ट्वा—
"धनंजयो रणे रणो३म्(६) ।
आ यं हस्ते न खादिनं शिशुं जातं न बिभ्रति" ।
अत्रारमेत ।
ततः 'प्रह्रियमाणायानुब्रू३ही"त्युक्ते—

(१) ऋ० १।२४।३ । (२) ऋ० १।२२।१३ । (३) ऋ० ६।१६।१३ ।
(४) ऋ० ६।१६।१४ । (५) ऋ० ६।१६।१५ । (६) ऋ० १।७४।३ ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

"ॐअग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रू३हि" ।

भवतन्न इति प्रास्यत्युत्तरवेदावग्नावग्निम् ।

"ॐभवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ ।

मा यज्ञꣳ हिꣳसिष्टम्मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः" (५।३) ।

अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाल्याः स्रुवेण ।

"ॐअग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऽऋषीणाम्पुत्रोऽ अभिशस्तिपावा ।

स नः स्योनः सुयजा यजेह देवेभ्यो हव्यꣳसदमप्रयुच्छन्त्स्वाहा" (५।४) ।

इदमग्निभ्याम्० ।

अग्नय इति देवः ।

एतदन्तं विकल्पेन ।

(पशुनियोजनादि ।)

द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वाऽन्तरा शृङ्गमभिदक्षिणं वध्नात्यृतस्य त्वेति ।

हौत्रपद्धतिः ।

विशामग्निं स्वध्वरो३म् ।(१)

प्र देवं देवतीतये भरता वसुवित्तम ।

आ स्वे यो नौ नि षीदतो३म् (२)

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिशीतातिथिम् ।

स्योन आ गृहपतो३म्(३) ।

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ।

हव्यवाड् जुह्वास्यो३म्(४)

त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्सता ।

सखा सख्या समिध्यसे३म् (५) ।

तं मर्जयन्त सुक्रतुं पुरो यावानमाजिषु ।

स्वेषु क्षयेषु वाजिनो३म्(६)

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवो३म् ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवो३म्

---

(१) ऋ० ६।१६।४० । (२) ६।१६।६१ । (३) ऋ० ६।१६।४२ ।
(४) ऋ० १।१२।६ । (५) ऋ० ८।४३।१४ । (६) ऋ० ८।८४।८।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

"ॐ ऋतस्य त्वा देवहविः (१)पाशेन प्रतिमुञ्चामि धर्षा मानुषः" (६।८) ।

देवस्य त्वेति यूपे (२)नियुनक्ति ।

"ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
अग्नीषोमाभ्याञ्जुष्टं नियुनज्मि" (६।९) ।

पक्षे ऐन्द्राग्नस्य द्विगुणरशनयेत्यादि ।

नियोजने–

"इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं नियुनज्मि" ।

प्रोक्षणीं (णीर्) हस्ते कृत्वा–

"ब्रह्मन् हविः प्रोक्षिष्यामि" ।

"प्रोक्षे"त्यनुज्ञातो ।

अद्भ्यस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षति ।

"ॐ अद्भ्यस्त्वौषधीभ्योऽनु त्वा माता मन्यतामनु पिता-
नु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः ।
अग्नीषोमाभ्यान्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" (६।९) ।

हौत्रपद्धतिः ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः॥(३)

---

(१) अत्र मीमांसा—

पाशं पाशान्द्वयोः पश्वोरेको मन्त्रोऽथवा द्वयम् । एकैकत्वे द्वयत्वे किमेकस्योहोथवा द्वयोः ॥
एकेनैव कृतार्थत्वादेको मन्त्रस्तदापि च । अविकारेण बह्वर्थं एकार्थः समवायतः ॥
प्राकृतत्वादुभावूह्य एकार्थोऽत्र विवक्षया । बह्वर्थोऽप्यूहनीयोऽत्र द्वयोः शक्तेरक्लृप्तितः ॥
उत्कृष्टव्यो न वा मन्त्रो बह्वर्थोऽसंगतत्वतः।उत्कर्षो न विकल्प्योऽसौ गुणे त्वन्यायकल्पना।
(जै० न्या० मा० ९।३।४-७) ।

(२) अत्र मीमांसा—

अमुख्ये संस्कृते मुख्यलाभे किं ग्राह्यमेतयोः ।
अमुख्यस्तक्षणाद्यूपः खादिरस्तक्षणात्पुनः ॥
पशौ नियुक्ते खादिरलाभे कार्यं पुनर्न वा ।
साद्गुण्याय पुनः कार्यं मुख्यावृत्तिर्गुणान्न हि ॥
अमुख्यमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्ये तदा नु किम् ।
आद्यो बहुगुणालोपान्न मुख्यायास्तु लोपनम् ॥
नियोजनेऽप्ययोग्यश्चेत्खादिरः किं तदा भवेत् ।
मुख्यत्वेन स एव स्यात्तद्वैयर्थ्यं न हीतरः ॥(जै० न्या०मा० ६।३।१८-२१)

(३) ऋ० १०।९०।१६ ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

पक्षे ऐन्द्राग्नस्य ।

"ॐ अद्भ्यस्त्वौषधीभ्योऽनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः ।

इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" (६।६) ।

अपास्पेरुरित्यास्य उपगृह्णाति पानार्थम् ।

"ॐ अपास्पेरुरसि" (६।१०) ।

आपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षति ।

"ॐ आपो देवीः स्वदन्तु स्वात्तञ्चित्सद्देवहविः" (६।१०)

प्रोक्षणीनां निःशेषकरणम् ।

ऐन्द्राग्नपक्षे तमपि

"अपास्पेरुरि"ति पाययित्वा

"आपो देवीरि"त्युपोक्षणे प्रोक्षणीनां निःशेषकरणम् ।

पवित्रे निधाय प्रणीतासु, उत्तरवेदेः पश्चादुपविश्य "होतरेही"ति होतारमामन्त्र्य होतृषदनं तत्रैव कृत्वा इध्मप्रैषादि करोत्याप्रयाजेभ्यः ।

तत्र विशेषः–

अवबाधने सप्तदशेन वज्रेणेति ।

उत्तराघारमाघार्य प्रत्याक्रम्य उत्तरेणाहवनीयं पुर एत्य (१) जुह्वा

हौत्रपद्धतिः ।

इति परिधाय(२) ।

इत्यग्निमन्थनम् ।

अथाग्नीषोमीयैन्द्रा(ग्नयोः) ग्न्योः समानतन्त्रः पशुः ।

तत एहि होतरित्यादि तीर्थेन प्रविश्योत्तरवेदिसमीपे महावेदेर्द्विराक्रमणं कृत्वा कं प्रपद्यादि सप्तदश सामिधेन्यः ।

आवाहने—

'आऽवह देवान्यजमानाय ।

---

(१) अत्र मीमांसा—

न पशावैष्टिकः स्याद्वा, न कपालाद्यभावतः । स्याद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजस्रुचसाम्यतः । (जै० न्या० मा ८।१।८) ।

(२) यद्यपि चातुर्मास्यप्रकरणे वैश्वदेवादिपर्वणि "तं मर्जयन्त सुक्रतु" (ऋ० ८।८४।८) मित्येषवाग्निमन्थनीयानां परिधानीया दृश्यते तथापि पशौ "यज्ञेन यज्ञ (ऋ० १०।९०।१६) मित्येषैव परिधानीया "अथ यत्र पशुरालभ्यते तदेतां पराचीमनूच्य यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति । त्रिष्टुभा परिदधाती" (कौ० ब्रा० ८।२) ति श्रुतेः । अग्नीषोमीयप्रकरणे "यज्ञेन यज्ञमिति परिधाये" (कौ० ब्रा० ५।१९।५) ति सूत्राच्च पशावेषैव परिधानीया ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

पशुं पूर्ववत्सं समनक्ति ललाटांऽसश्रोणिषु सन्त इति प्रतिमन्त्रम् ।

"ॐ सन्ते प्राणो वातेन (१)गच्छताम्" (६।१०)।

ललाटे ।

"ॐ समङ्गानि यजत्रैः गच्छताम्" (६।१०)।

दक्षिणेंऽसे ।

"ॐ समङ्गानि यजत्रैः गच्छताम्" (६।१०)।

वामेंऽसे ।

"ॐ सं यज्ञपतराशिषा गच्छताम्" (६।१०)।

दक्षिणश्रोणौ ।

"ॐ सं यज्ञपतिराशिषा गच्छताम्" (६।१०)।

वामश्रोणौ ।

यथेतमेत्य जुहूं निधायेतरां वेदोपग्रहेण इध्मसन्नहनान्यादायोत्करे तिष्ठन्नाश्राव्य प्रत्याश्राविते-

"ॐ अग्निर्देवो दैव्यो होता देवान्यक्षद् विद्वाँश्चिकित्वान् मनुष्वद् भरतवत् (शाण्डिल्यवत् असितवत् देवलवत्) ब्रह्मण्वदाच वक्षद् ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्रावितारः अमुकशर्मा होता मानुषः"(का०श्रौ३।२।१३)

हौत्रपद्धतिः ।

नाज्यभागौ भवतो वृधन्वन्तौ वा।

अग्नीषोमा (वा) वह्न आ ४ वह वनस्पतिमा४वह देवानि'त्यादि।

इत्यनाज्यभागपक्षे ।

आज्यभागपक्षे तु—

आ ४ वह देवान्यजमानाय अग्निमग्न आ४वह सोममा४वह अग्नि-षोमावा४वह इन्द्राग्नी आ४वह (२)वनस्पतिमा४वह देवानित्यादि-समानम् ।

---

(१) अत्र मीमांसा—

गच्छतामिति शब्दस्यानुषङ्गोऽस्ति न वोपरि ।
संयज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात्सोऽस्ति पूर्ववत् ।
तदेकवचनं मध्यमन्त्रेऽङ्गानीत्यनेन हि ।
नान्वेति तद्व्यवायेन नोपर्य्यप्यनुषज्यते ॥
(जै० न्या० मा २।१।३८)॥

(२) "पशुदेवतामावाह्यानन्तरं वनस्पति" (शा० श्रौ० ५।१९।८) रितिसूत्रात्सर्वत्र पशुदेवतावाहनादूर्ध्वं वनस्पतेरावाहनं वेदितव्यम् ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

प्रकृतिवत्प्रवृत्य होतारमाश्राव्याह ।

"अग्निर्हं दैवीनां विशां पुर एताऽयं यजमानो मनुष्याणां तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतꣳ हिमाद्वायू राधाꣳसीत् सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चाना तन्वः" ।

इति यजमानस्य वरणम् ।

क्रीते सोमे (प० ६६ प) दण्डो न दत्तश्चेदत्र होतृयजमानौ स्वस्व-शाखीयमन्त्रेण युगपन्मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतः (१) ।

"ॐ मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामि" ।

तत्र दत्तश्चेदत्र होतैव ददाति ।

सम्मृष्टा उपविशतः ।

सदस्युपविष्टेन होत्रा घृतवतीमित्युक्ते स्रुचावादायातिक्रम्य(२)एका-दश प्रयाजान् यजति ।

हौत्रपद्धतिः ।

ततो होता प्रकृतिवदध्वर्युमाग्नीध्रं च संमृश्य षण्मोर्वीरंहसः पा-न्त्विति जपित्वा तिष्ठति सति ।

ततो मैत्रावरुणस्तीर्थेन प्रविश्यापरेण होतारमागत्य होतुर्दक्षिणे-न पूर्वार्द्धे स्थितो यजमानेन दीयमानं दण्डं प्रतिगृह्णीयात् ।

ततो यजमानो—

"मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामि यज्ञस्यारिष्ट्यै"

इति मन्त्रेण दण्डं प्रयच्छेत् ।

"मित्रावरुणयो स्त्वे"त्यनेन मन्त्रेण प्रशिषा "प्रतिगृह्णामी"त्यूहितेन (मन्त्रेण) मैत्रावरुणः प्रतिगृह्य दक्षिणेन होतारं दक्षिणावृत्पूर्वः प्रतिपद्यत उत्तरेण हविर्द्धाने दक्षिणेनाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविशेत् ।

होता च एवमेव पृष्ठतो गत्वा स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चाद्गत्वा एन्द्रीमा-वृतमित्यादि प्रकृतिवदुपविशेत् ।

ततः स्रुगादापनान्तं प्रकृतिवत् ॥

तत एकादश प्रयाजान्यजति । प्रैषा मैत्रावरुणस्य सप्रैषे च पुरोऽ-

---

(१) अत्र मीमांसा—

मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिता । उतार्थकर्मताऽऽद्योऽस्तु धारणे कृतकृत्यतः ॥
युक्तोपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यसंस्क्रिया । स्थित्वा प्रैषानुवचने दण्डोऽपेक्ष्योऽर्थकर्म तत् ।

(जै० न्या० मा० ४।२।१२-१३

(२) अत्र मीमांसा—

एकादशप्रयाजाः किं प्रत्येकं स्यादुतान्यथा ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

ओ३श्रा३वय ।

अस्तु श्रौ३षट् ।

समिधः प्रेष्य ।

द्वितीयादिषु प्रेष्येत्येव ।

हौत्रपद्धतिः ।

नुवाक्याः तथानुवचनानि । प्रह्वाणस्तिष्ठन् दण्डं पराक्रम्य कुब्ज इव प्रणतोऽनुब्रूयादिति श्रुतेः ।

अध्वर्युणा समिधः प्रेष्येत्युक्ते—

मैत्रावरुणः—

होतायक्षदग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धं नाभा पृथिव्याः संगथे वामस्य ।

वर्ष्मन्दिव इळस्पदे वेत्वाज्यस्य होतर्यज ।

होता(१)

भूर्भुवर्य३ यजामहे (२)समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेता३वौ३षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

मैत्रावरुणः—

होता यक्षत्तनूनपातमदितेर्गर्भं भुवनस्य गोपां ।

मध्वाद्य देवो देवेभ्यो देवयानान्पथो अनक्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यज ।

सङ्ख्यावृद्धिरिहाऽऽद्योऽस्तु प्रतिमुख्यं गुणो यतः ।
प्रत्येकं समुदाये वा स्वरूपेण न सिद्ध्यति ।
सङ्ख्यावृद्धिः प्रयोगात्तु साऽऽवृत्त्या संभविष्यति ।
(जै० न्या० मा० ९।३।१-२)।

प्रयाजेष्वपकर्षोऽनुयाजेषूत्कर्ष इत्यमूः । श्रुतमात्रे तदन्तेषु तदाद्येषु च वाग्रिमः ।
अन्येषां मुख्यकालत्वान्नैवं व्युत्क्रमशक्तितः । प्रयाजान्ते ह्यनुयाजादिके चैतौ समूहके ।
(जै० न्या० मा० ५।१।२४-२६।

प्रयाजैकादशत्वादिविशेषविधिभिर्युते।पश्वादौ सामिधेन्यादिविध्यन्तो नास्त्युतास्त्यसौ।
विशिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्याप्रवृत्तितः।लाघवाद् गुणमात्रस्य विधेः सोऽस्त्यतिदेशतः।
(जै० न्या० मा० १०।३।१-२)।

(१) होता प्रतिप्रैषं यदार्षेयो यजमानो भवति तदृषिदृष्टा आप्रीसंज्ञकाः प्रयाजयाज्याः पठेत् । अथवा "समिद्धो अद्य मनुष" इति सर्वेषाम्। स्वातु नाराशंसीतत्प्रयाजस्य । कात्यीयसूत्रे तु "समिद्धो अद्येत्येतावतीभिराप्रीभिर्यजे" (का०हौ०प०) दित्येतावतीभिरिति परिभाषितत्वादग्नीषोमीयादिपशुमात्रेषु समिद्धो अद्येत्याप्रिप्रयाजा एव नार्षेयप्रयाजाः ।

(२) ऋ० १०।११०।१।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

चतुर्थसप्तमदशमेषु समानयनम् ।

आद्यानां चतुर्णां प्रकृतिवत्प्रयाजानुमन्त्रणानि त्यागाश्च ।

पंचमप्रभृति पञ्चमवत्प्रयाजानुमन्त्रणम् ।

त्यागे विशेषः ।

हौत्रपद्धतिः ।

होता—

भूर्भुवर्यें४यजामहे (१)तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्व सामञ्जन्त्स्व-दया सुजिह्व ।

मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं ना३वौ३षट्, ओजः सहः सह ओजः स्वः ३ ।

नाराशंसयाजिनां तु द्वितीयं नाराशंसं प्रषमाह ।

अध्वर्युः-प्रेष्य—

मैत्रावरुणः—

होतायक्षन्नराशंसं नृशस्त्रं नॄंः प्रणेत्रं ।

गोभिर्वपावान्त्स्याद्वीरैः शक्तीवान्रथैः प्रथमया वा हिरण्यैश्चन्द्री वेत्वाज्यस्य होतर्यज ।

होता तु स्वस्वार्षेयस्थां याज्यां पठेत् । येषां स्वा नास्ति तेषां "न-(२)राशंसस्य महिमानमि"त्येषा ।

मैत्रावरुणः—

होतायक्षदग्निमीळईळितो देवोदेवाँऽआवक्षद्दूतो हव्यवालमूरः ।

उपेमं यज्ञमुपेमां देवो देवहूतिमवतु वे त्वाज्यस्य होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवर्यें ४ यजामहे(३) आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्यग्ने वसुभिः सजोषाः ।

त्वं देवानामसि यह्व होता स एनान्यक्षीषितो यजीया ४वौषट्, ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

मैत्रावरुणः—

---

(१) ऋ० १०।११०।२

(२) अत्रायं प्रयोगः । होता—

भूर्भुवर्यें ४ यजामहे नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।

ये सुक्रतवः शुचयो धियन्धाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ।(ऋ० ७।२।२) वौ ४ षट्, ओजः सहः सह ओजः स्वः । (३) ऋ० १०।११०।३।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

इदं द्वाभ्यों० ।

इदमुषासानक्ताभ्याम्० ।

हौत्रपद्धतिः ।

होतायक्षद्बर्हिः सुष्टरीमोर्णम्रदा अस्मिन् यज्ञे वि च प्र च प्रथतां स्वासस्थं देवेभ्यः ।

एमेनदद्य वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवर्यं ४ यजामहे(१) प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नां ।

व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनां ४ वौ ४ षट्, ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

मैत्रावरुणः—

होतायक्षद्दुर ऋष्वाः कवष्योकोषधावनी रुद्रा ताभिर्जिहतां विपक्षोभिः श्रयतां ।

सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवर्यं ४ यजामहे(२) व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ।

देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणा ४ वौ ४ षट् ।

मैत्रावरुणः—

होतायक्षदुषासानक्ता बृहती सुपेशसा नृंःपतिभ्यो योनिं कृण्वाने संस्मयमाने इन्द्रेण देवैरेदं बर्हिः सीदतां वीतामाज्यस्य होतर्यज ।

होता—

भूर्भुववं ४ यजामहे(३) आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उषासानक्तासदतां नि योनौ ।

दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं(४) दधाने ४ वौ ४ षट्, ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

---

(१) ऋ० १०।११०।४ (२) ऋ० १०।११०।५। (३) ऋ० १०।११०।६।

(४) अत्र "एकारौकारौ च प्रगृह्यौ" (शां० श्रौ० १।२।७) विति प्रकृतिविधाना "दाह इकारो भावो" (शां० श्रौ० १।२।४) न भवति ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

इदं दैवा(व्या)भ्यांँ होतृभ्याम्० ।
इदं तिसृभ्यो देवीभ्यो० ।
इदं त्वष्ट्रे०

हौत्रपद्धतिः ।

मैत्रावरुणः—

होतायक्षद्दैव्याहोतारा मन्द्रा पोतारा कवी प्रचेतसा ।

स्विष्टमद्यान्यः करदिषा स्वभिगूर्तमन्य ऊर्जा सतवसेमं यज्ञं दिवि देवेषु धत्तां वीतामाज्यस्य होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवर्यं ४ यजामहे (१)दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचामिमाना यज्ञं मनुषो यजध्य ।

प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ४ वौ ४ षट् ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

मैत्रावरुणः—

होतायक्षत्तिस्रोदेवीरपसामपस्तमा अच्छिद्रमद्येदमपस्तन्वतां ।

देवेभ्यो देवीर्देवमपो व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ।

होता—

भूभुवय ४ यजामाहे(२)आनो यज्ञं भारती तूयमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती ।

तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ४ वौ ४ षट् , ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

मैत्रावरुणः—

होतायक्षत्त्वष्टारमचिष्टमपाकं रेतोधां विश्रवसं यशोधां ।

पुरुरूपमकामकर्शनं सुपोषः पोषः स्यात्सुवीरो वीरैर्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवर्यं ४ यजामहे(३) य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद्भुवनानि विश्वा ।

तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वा ४ न्वौ ४ षट् । ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

---

(१) ऋ० १०।११०।७।
(२) ऋ० १०।११०।८। (३) ऋ० १०।११०।९

आध्वर्यवपद्धतिः ।

इदं वनस्पतये० ।

दशेष्ट्वा प्रयाजानाह शासमाहरेति प्रतिप्रस्थातारम् ।

तदाहृतं शासं पूर्ववद्दत्वा यूपाच्च (१)स्वरुमादायाक्त्वोभौ जुह्वग्रे ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति ।

"ॐघृतेनाक्तौ पशूँस्त्रायेथाम्" (६।११) ।

पत्ने ऐन्द्राग्नस्य च ।

यूपे स्वरुमवगुह्य शमित्रे असिं प्रयच्छन्नाह—

एषा ते प्रज्ञाताश्रिरस्तु ।

यथायथं प्रत्येत्य पूर्ववत् सादयित्वा स्रुचौ चात्वालमुत्तरेण शामित्रायोल्लिखति ।

तत्र पञ्च भूसꣳस्काराः ।

अग्नीदध्वर्युर्वा पर्यग्नयेऽनुवाचयति ।

पर्यग्नयेऽनुब्रू३हि ।

हौत्रपद्धतिः ।

मैत्रावरुणः—

होतायक्षद्वनस्पतिमुपावस्रक्षद्धियो जोष्टारं शशमं नरः ।

स्वदात्स्वधितिर्ऋतुथाद्य देवो देवेभ्यो हव्यवाड्वेत्वाज्यस्य होतर्यज।

होता—

भूर्भुवर्ये ३यजामहे(२)उपावसृज त्मन्या समञ्जन्देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि ।

वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ३वौ षट्, ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

दशभिश्चरित्वा पर्यग्नयेऽनुब्रू३ हीत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

(३)अग्निर्होता नो अध्वरे वाजी सन्परि णीयते । देवो देवेषु यज्ञियो ३ ।

अग्निर्होता नो अध्वरे वाजी सन्परिणीयते । देवो देवेषु यज्ञियो३ ।

अग्निर्होता नो अध्वरे वाजी सन्परि णीयते । देवो देवेषु यज्ञियो३ ।

---

(१) अत्र विचारः—

स्वरुर्यूपे पशौ वाङ्ग यूपस्येऽस्त्युक्तितोऽग्रिमः ।
स्वरुणा पशुमञ्ज्यादित्युक्तेः पश्वङ्गता स्फुटा ॥

(जै० न्या० मा० ४।४।१३)

(२) ऋ० १०।११०।१०

(३) ऋ० ४।१५।१-३

आध्वर्यवपद्धतिः ।

आहवनीयोल्मुकमादायाग्नीत् त्रिः समन्तं पर्येति पश्वाज्यशामित्रदेशयूपचत्वालाहवनीयान् । आज्यपशुशामित्रान्वा ।

आहवनीये प्रतिप्रास्योल्मुकं रिक्तहस्तस्तावत्प्रतिपर्येति । अन्ते सकृत्तावती प्रदक्षिणेनेतरथावृत्तिः ।

उल्मुकं पुनरादायोदङ् प्रतिपद्यते पशुश्चान्वक् शामित्रा नीयते ।

प्रतिप्रस्थाताऽन्वारभत एनं वपाश्रपणीभ्यां काष्मर्यमयीभ्यां विशाखाऽविशाखाभ्यां तमध्वर्युर्यजमानोऽध्वर्युम् ।

द्विपशुपक्षे युगपदुभयोर्नयनम् । तत्तद्वपाश्रपणीभ्यां युगपदन्वारम्भः ।

वेदितृणेऽध्वर्युरादाय पक्षे चत्वारि तृणानि आश्राव्याह ।

ओ३ श्रा३ वय ।

अस्तु श्रौ३षट् ।

उपप्रेष्य होतर्हव्यादेवेभ्यः ।

रेवति यजमान इति वाचयति यजमानम् ।

"ॐ रेवति यजमाने प्रियन्धाऽआविश ।

हौत्रपद्धतिः ।

परि त्रिविष्ट्यध्वरं यात्यग्नी रथीरिव । आ देवेषु प्रयो दधो३ ।

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषो३ ।

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत । दधद्रत्नानि दाशुषो३ ।

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषो३म् ।

तत उपप्रेष्य होतरित्युक्तो मैत्रावरुणः—

अजैदग्निरसनद्वाजं नि देवो देवेभ्यो हव्यवाट् प्राञ्जोभिर्हिन्वानो धेनाभिः कल्पमानो यज्ञस्यायुः प्रतिरन्नुपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्यः ।

ततः अध्रिगुं होता—

"दैव्याः शमितार उत च मनुष्या आरभध्वमुपनयत मेध्या दुर आशासाना(१) मेधपतिभ्यां मेधम् ।

---

(१) अविकारो विकारो वा स्यान्मेधपतिशब्दयोः ।
विकारे स्वामिदेवार्थं एकार्थो वाऽन्तिमेऽपि किम् ॥
स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्याय्यत्वतोऽग्रिमः ।
अर्थभेदाद्विकारोऽत्र द्वावर्थौ शब्दयोर्द्वयोः ।
मन्त्रैक्यादर्थ एकोऽत्र स्वाम्यस्मिन्न्यायया द्विता ।
देवार्थाशीर्देव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विवेरणम् ॥ (जै० न्या० मा० ९।३।१४-१६)
आदित्येष्वेकवाच्येष ऊह्यो नोह्योऽत्र तेऽन्यवत् ।
गणार्थत्वादनूहोऽतो विकल्पः प्रकृताविव ॥

आध्वर्यवपद्धतिः ।

उरोरन्तरिक्षात्सजूर्देवेन वातेनास्य हविषस्त्मना यज समस्य तन्वा भवे"ति ब्रूहि ।

यजमानः—

"ॐ रेवति यजमाने प्रियन्धाऽआविश ।

उरोरन्तरिक्षात्सजूर्देवेन वातेनास्य हविषस्त्मना यज समस्य तन्वा भव" (६।११) ।

शामित्रं नातीयात् ।

शामित्रेऽग्निं निदधाति निर्मन्थ्यमेके । तदाऽऽहवनीयान्नोल्मुकादानम् ।

शामित्रस्य पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति ।

"ॐ वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिन्धाः" । (६।११)

पक्षे ऐन्द्राग्नस्यापि च ।

हौत्रपद्धतिः ।

(१)प्रास्मा अग्निं भरत स्तृणीत बर्हिरन्वेनं माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः ।

उदीचीनाँ अस्य पदो निधत्तात्सूर्यं चक्षु(२)र्गमयताद्वातं प्राणमन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरम् ।

(३)एकधाऽस्य त्वचमाच्छ्यतात्पुरा नाभ्या अपि शसो वपामुत्खिदतादन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् ।

(४)श्येनमस्य वक्षः कृणुतात्(५)प्रशसा बाहू शला दोषणी कश्यपेवांसाऽच्छिद्रे श्रोणी कवषोरूस्रेकपर्णाष्ठीवन्ता ।

कृष्णग्रीवादिके नोह ऊहो वाऽस्य न पूर्ववत् ।
देवत्वं न गणस्यात ऊहो बह्वभिधित्सया ॥(जै० न्या० मा० ९।४।१७-१८)

(१) अग्नीषोमीय सवनस्थास्तुल्यविधयो यदि ।
प्रास्मा इति तदा मन्त्रे पत्नीन्यायेन नोहनम् ॥ (जै० न्या० मा० ९।३।१०)
दैव्या इत्यस्ति मेष्यां नो वाऽस्मा इति पशूक्तितः ।
अस्ति नैवं पश्वनुक्तेः पुंव्यक्तित्वविवक्षया ॥ (जै० न्या० मा० ९।१।२४) ।

(२) द्विपक्षोश्चक्षुराद्यूहो न वोहः पशुभेदतः ।
तेजोमात्रस्य सूर्यादावेकीभावादनूहनम् ॥ (जै० न्या०।मा० ९।३।१२) ।

(३) एकधेत्यविकारः स्यादभ्यासो वा सहत्वतः ।
आद्यो नैवं प्राकृतस्य सकृत्वस्योचितत्वतः ॥ (जै० न्या० मा० ९।३।१३) ।

(४) सादृश्यमुत साकल्यं श्येनाद्युक्त्या विवक्षितम् ।
प्रसिद्धसंनिधेराद्यस्तत्सत्त्वा दखिलोद्धृतिः ॥ (जै० न्या० मा० ९।४।१०) ।

(५) प्रशसेत्यसिरर्थः स्यात्स्तुतिर्वा छेदनादसिः ।
स्तुतिः कात्स्न्यीय बाह्वोः स्यात्स्वधितिश्छेदसाधनाम् ।(जै० न्या० मा० ९।४।९)

आध्वर्यवपद्धतिः ।

"ॐ वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिन्धाः" (६।११) ।

तस्मि (१)न्नेनं (=पशुं) निघ्नन्ति प्रत्यक्शिरसमुदक्पादं प्राक्-शिरसं वा सङ्गृह्य मुखं तमयन्त्यवाश्यमानं वेष्केणवा ।

हौत्रपद्धतिः ।

(२)षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्च्यावयताद् गात्रं गात्रमस्या नूनं कृणुतात् ।

ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतात् ।

अस्ना रक्षः संसृजतात ।

वनिष्ठुमस्य मा राविष्टो(३)रूकं मन्यमाना नेद्वस्तोके तनये रवि-

---

(१) अत्र मीमांसा—

पशुरालभ्य इत्यत्र पश्वैक्ये यजनाङ्गता ।
नास्त्यस्ति वाऽऽद्यः स्वपदे श्रुत्या पश्वङ्गतागतेः ॥
आदौ स्वप्रत्ययोपात्त आसन्नतरकारके ।
योगः क्रतौ पशौ चैति क्रमे यागाङ्गतोचिता ॥
न पुंल्लिङ्गे विवक्षा वा विवक्षाऽनुपयोगतः ।
आद्योऽनुष्ठित्यपेक्षत्वात्संख्यावत्तद्विवक्ष्यताम्॥ (जै० न्या० मा० ४।१।१२-१४)

(२) षड्विंशतिर्वङ्क्रयोऽस्येत्यनूहः स्यादुतोह्यते ।
ऊहेऽपि वचनान्यत्वमस्येत्यावर्ततेऽथवा ॥
षड्विंशतेरुताभ्यासः समस्तोक्तिर्भवेदुत ।
अनूहोऽकरणत्वेन दृष्टलाभात्तदूहनम् ॥
संख्यायाश्च पशौयुक्तेर्वङ्क्रीणां मुख्यतावशात् ।
अमी पक्षा युज्यतेऽन्त्यस्ता अनुष्ठ्येति शेषतः ॥
न चतुस्त्रिंशदित्येष निषेधो नियतो न वा ।
गिरापदवदाद्यः स्यान्नैवकारहतत्वतः ।
निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽतः प्रापकोऽत्रानुमीयते ॥
निषेधकप्रापकाभ्यां चतुस्त्रिंशद्विकल्प्यते ।
पृथग् वचनमश्वस्य स्यादन्याभ्यां समस्य वा ॥
आद्यः पदे निषिद्धेऽत्र विशेषो नियतो यतः ।
वङ्क्रीयत्तानुक्तिदोषादृगेवात्र निषिध्यते ।
पक्षे प्राप्तः प्राकृतोऽस्मिन्स्तमस्योक्तः पुरा यथा॥ (जै० न्या० मा० ९।४।१-७)।

(३) पक्षावपाऽथवोरूको रलयोरविशेषतः ।
पक्षीवपासंनिधानाद् भ्रान्तिछेदनिषेधतः ॥ (जै० न्या० ९।४।८)

अध्रिगुमन्त्रे ऊहविचारः—

आशासाना मेधपतिभ्यां मेधमिति प्रकृतावग्नीषोमाभिप्रायं द्विवचनम् । एकदेवत्ये पशौ मेधपतये । बहुदेवत्ये मेधपतिभ्यः (ऐ० ब्रा०द्वि०पं० ६)। प्रयोगनियमार्थं वचनम् ।

एतेन स्त्रीपशौ मेधापतिरिति न भवति । यज्ञाभिधाने तु मेधशब्दे विवक्षिते देवतायाश्च स्त्रीत्वे सति मेधपत्न्या इति प्रयोगसंदेहो माभूदिति ।

मेधपतिभ्यां मेधमित्यत्र मेधमित्येतत्पशुपदम् । तत्पशुद्वित्वे मेधौ बहुत्वे मेधानीत्येवं प्रयोक्तव्यम् । अनारम्भाद्यज्ञाभिधानमिति गम्येत प्रकरणात् । ततोऽनूहः स्यात् । स्त्रीपशौ मेधां द्वयोर्मेधे बहुषु मेधाः । केचिन्मेधशब्दं जातिवचनं मन्यन्ते, तेषां स्त्रीपशौ मेधीं मेध्यौ मेधीरिति । एवं छागलेयिनां सूत्र एवेह ईदृशः पठितः ।

प्रास्मा इति पुल्लिङ्गैकवचनम् । आभ्यामिति द्विवचनम् । एभ्य इति बहुवचनम् । तत एवं पशुद्वित्वे पशुबहुत्वे च वचनोहः ।

एकस्मिन् स्त्रीपशौ प्रास्या अग्नि भरत, द्वयोः प्राभ्यामग्नि भरत, बहुषु प्राभ्यो अग्नि भरतेति ।

पुल्लिङ्गपशुद्वित्वे अन्वेनौ माता मन्यतामिति । बहुत्वे अन्वेनान्माता मन्यतामिति ।

स्त्रियां अन्वेनां माता । द्वित्वे अन्वेने माता । बहुत्वे अन्वेना माताः ।

मन्यतामित्यस्यानूहो ज्ञातिनामभिः समानाधिकरणत्वात् ।

पुरुषे एकस्मिन्नालभ्यमाने उदीचीनाँ अस्य पदो निधत्तात् । पुरुषपशुद्वित्वे उदीचीनाँ एनयोः पदो निधत्तात् । पुरुषबहुत्वे उदीचीनाँ एषां पदो निधत्तात् ।

स्त्रिया एकत्वे उदीचीनाँ अस्याः पदो निधत्तात् । स्त्रीपशु द्वित्वे उदीचीनाँ एनयोः पदो निधत्तात् । बहुत्वे उदीचीनाँ आसां पदो निधत्तात् ।

ननु चास्येति प्रथमादेशस्तेन द्विवचने अनयोरिति प्राप्नोति । नेत्युच्यते । अस्मा अग्नि भरतेति प्रथमकथनादन्वेनमिति प्रकृतत्वात् । चरकाणां चानुदात्तपाठादन्वादेशोऽस्य शब्दः ।

पृथिवीं शरीरमिति पश्वेकत्वे । शरीरे शरीराणीति द्विबह्वोः ।

एकधास्य त्वचमाच्छयतादित्यत्रैकधाशब्दस्यानेकपशौ वीप्सा ।

अस्येति पूर्ववदूहो विकारेषु ।

पुराशब्दोऽव्ययम् । तस्य द्विवचनबहुवचनयोर्विशेषाभावात् ।

वीप्सया द्वित्वबहुत्वप्रदर्शनमन्यथानभिधानात् ।

पिश अवयवे(१५३१) । पिश छेदने वा धातुः । अतो निरवयवां वपामुत्खिदतादच्छिन्दन्त इति वेति । अपिशस् इत्येकवचने प्राप्ते अपिशस इति बहुवचनं तेनायथार्थनियमादनूह्यम् ।

वपामुत्खिदतात् । वपे उत्खिदतात् । वपा उत्खिदतात् । यथा वचनं विकारेषु ।

अन्तरित्यव्ययम् । तस्य वीप्सयैव द्वित्वबहुत्वयोरभिधानम् ।

अस्येति प्रदर्शितम् ।

द्वित्वे वक्षसी बहुत्वे वक्षांसि ।

प्रशसेति प्रकृष्टेन शासेनेति केषांचिन्मतिः ।

अपरेषां प्रशस्तौ बाहू इति । ततश्चोदनासन्देहादनूहः ।

बाहूनिति बाहुबहुत्वे ।

दोषाणीति बहुवचनं तद्बहुत्वे ।

कश्यपेवां सानच्छिद्राः श्रोणीः कवषोरून् स्रेकपर्णाष्ठीवतः । पशुनेकत्वे बहुवचनान्येतानि । ननु च्छान्दस आकारः सर्वविभक्तीनामविशेषेण स्मर्यते । किं तत्रोहेन ।

आध्वर्यवपद्धतिः।

पक्षे अन्यमपि पशुमैन्द्राग्नम्।

प्रत्याहवनीयमावृत्य पराङ्मुखा अध्वर्युयजमानप्रतिप्रस्थात्रग्नीध्र आसते इति देवः।

आहवनीयसम्मुखा इति श्री अनन्तः।

हौत्रपद्धतिः।

ता रवच्छमितारः(१)।

अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगो ३

अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगो३

अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगो३।

उभावपापश्च इत्यपांशु जपत्यनुच्छ्वसन्नेव।

उच्यते। शलादि प्रतिषेधोज्ञापकम्। भवन्त्येवंरूपाणामूह इति। षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय इत्यत्र षड्विंशतिशब्दस्यानेकपशौ वीप्सा।

अस्येति कृतविचारम्।

अनुष्ठेत्यव्ययं निश्चयेनेत्यर्थः।

गात्रं गात्रमिति वीप्सयैवाभिहितत्वादविचारः।

अस्येति पूर्ववत्।

अनूनमित्यस्याविकारः प्रकृतावनूहितत्वात्।

ऊवध्यगोहं पार्थिवम्। अस्नारक्षः संसृजतात्, इत्येतानि विकारेऽप्यनूह्यानि।

वनिष्ठु स्थूलान्त्रम्। पश्वनेकत्वे तस्योहः।

अस्येति पूर्ववदूह्यम्।

मा राविष्ट माछित्सीष्टेत्यर्थः। ततश्च पशुद्वित्वे वनिष्ठू एनयोर्मा राविष्ट। बहुत्वे वनिष्ठूनेषां मा राविष्ट।

स्त्रियां अस्या एनयोः आसामिति यथोक्तम्।

वनिष्ठुसंनिधानादूरूकेण वपाभिधानमिति मीमांसकाः तस्माद्वपाभिधानम्। सव-बहुत्वादूरूकरोतीत्यूरूकम्। हविरभिप्रायं नपुंसकम्। अत ऊहः। ऊरूके ऊरूकाणीति यथा वचनम्। नेद्युष्माकमपि पुत्रे वा पौत्रे वा रविता छेत्तेत्यर्थः। रवच्छिद्यादित्यर्थः।

हेशमितारो युष्माकमपि कल्याणमत्रेत्यभिप्रायः।

(१) अत्राध्रिगौ "नवकृत्वोऽध्रिगाववानीति" "त्रिः परिदधात्यपरत्वाये" (कौ० ब्रा० १०।४) इति श्रुतत्वात् "शमितार इत्यध्रिगौ नवम उद्वास" (शां० श्रौ० ५।१७।९) इति सूत्राच्च "दैव्याः शमितार" इत्यत आरभ्य "रवितारमच्छमितार"इत्यन्तं नवैवो-च्छ्वासाः कर्तव्याः। ते च श्लोकेन प्रदर्श्यन्ते—

अत्रावसानानि वदामि मेधं(१)
यूथ्यः(२) शरीरं(३) विरमेत्तथव्वात्(४)।
विरम्य वक्ता(५) कृणुतात्(६) नताच्च(७)
होताऽऽरभेत संसृजतात्(८) मितारः(९)॥

आध्वर्यवपद्धतिः ।

अध्वर्युः संज्ञपयान्वगन्नित्येव ब्रूयाच्छमितारम् ।

पक्षे संज्ञपयान्वगमतामिति प्रैषः ।

परिपशव्याज्यं शालाद्वार्ये पूर्णाहुतिवत्संस्कृत्य सकृद्गृहीतेन वसाहोमहवन्या समित्पूर्वकमाहवनीये स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति ।

"ॐ स्वाहा देवेभ्यः" (६।११) ।

इदं देवेभ्यः० ।

(१)शामित्रा संज्ञप्तः पशुरिति प्रोक्त ।

पक्षे संज्ञप्तौ पशू इति ।

न श्येतां नु प्रैषः ।

पूर्वसंस्कृताज्यादेव समित् रहितां देवेभ्यः स्वाहेति तथवोत्तरां परिपशव्याहुतिं जुहोति ।

"ॐ देवेभ्यः स्वाहा"(६।११) ।

इदं देवेभ्यः० ।

न वैते जुहुयात् अग्नीषोमीये सुत्याहे सवनीये तु नित्ये ।

वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चत्वाले प्रास्यति माऽहिर्भूरिति ।

"ॐ माऽहिर्भूर्मा पृदाकुः" (६।१२) ।

पक्षे माहिर्भूतं मा पृदाकुरिति म(त)न्त्रेणोभयोः प्रासनम् ।

"ॐ माहिर्भूतस्मा पृदाकुः" (६।१२) ।

नेष्टः पत्नीमुदानयेत्याहाध्वर्युः ।

नेष्टा पत्नीं पान्नेजनहस्तां वाचयति शामित्रं तीर्थेण नयन्नमस्त आतानेति ।

"ॐ नमस्तऽआतानानर्वा प्रेहि ।

घृतस्य कुल्याऽउपऽऋतस्य पथ्याऽअनु ।

देवीरापः शुद्धा वोढ्वठं. सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा वयस्परिवेष्टारो भूयास्म" (६-१२-१३) । इति ब्रूहि ।

हौत्रपद्धतिः ।

न पशुं संज्ञप्यमानमीक्षेत ।

---

(१) अत्र मीमांसा—

किं प्रकृतेभ्यो ब्रह्मादिभ्योऽन्यः शमिता तेषां वाऽन्यतम इति संशये, सज्ञाभेदादन्यत्वं यौगिकत्वात्संज्ञाया वरणाभावाच्च तेषामेवान्यतम इति पूर्वपक्षे, तत्राध्वर्योः पराङावर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानादिति वचनसामर्थ्यादन्य एवेति सिद्धान्तः । तथा च सूत्राणि-"शामिता च शब्दभेदात् । प्रकरणाद्धोत्पत्त्य संयोगात् (जै० सू० ३।७।२८।२९) विशस्ति पशुमन्यः । ऋत्विजां वैकोपलक्षत्वाच्छामित्रे । उपगादर्शनाच्च" (का० श्रौ० ६।७।१—३) इति ।

पत्नी—

"ॐ नमस्तऽआतानानर्वा प्रेहि ।

घृतस्य कुल्याऽउपऽऋतस्य पथ्याऽअनु ।

देवीरापः शुद्धा वोढ्वठं० सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्म"(६।१२-१३) ।

इमं मन्त्रं पठन्ती तत्रगत्वोदङ्मुख्युपविश्य पशोः प्राणान् शुन्धति पत्नी, मुखं-नासिके-चक्षुषी—कर्णौ—नाभिं—मेढ्ं—पायुं—पादान्सठं०हृत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रम् ।

"ॐ वाचन्ते शुन्धामि"(६।१४) ।

मुखम् ।

"ॐ प्राणन्ते शुन्धामि"(६।१४) ।

नासिके मन्त्रावृत्या ।

"ॐ चक्षुस्ते शुन्धामि"(६।१४) ।

चक्षुषी मन्त्रावृत्या ।

"ॐ श्रोत्रन्ते शुन्धामि"(६।१४) ।

मन्त्रावृत्या कर्णौ ।

"ॐ नाभिन्ते शुन्धामि"(६।१४) ।

नाभिम् ।

"ॐ मेढ्रन्ते शुन्धामि"(६।१४) ।

प्रजननम् ।

"ॐ पायुन्ते शुन्धामि"(६।१४) ।

अपानम् ।

"ॐ चरित्राँस्ते शुन्धामि"(६।१४) ।

सठं०हृत्य पादान् ।

पत्ते एवमेव मुखादिपादपर्यन्तमैन्द्राग्नस्य च ।

शेषेणाध्वर्युयंजमानश्च शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतो मनस्त इति शिरः ।

"ॐ मनस्तऽआप्यायताम्" ।

शिरः ।

"ॐ वाक् तऽआप्यायताम्" ।

मुखम् ।

"ॐ प्राणस्तऽआप्यायताम्" ।

आवृत्या नासिके ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

"ॐ चक्षुस्त ऽआप्यायताम्" ।

भेदेन चक्षुषी ।

"ॐ श्रोत्रन्तऽआप्यायताम्" (६।१५) ।

भेदेन श्रोत्रे ।

यत्ते क्रूरमित्यङ्गानि ।

"ॐ यत्ते क्रूरं यदास्थितन्तत्तऽआप्यायतान्निष्ट्यायतान्तत्ते शुद्धयतु" (६।१५) ।

सकृन्मन्त्रः ।

शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिञ्चतः ।

"ॐ शमहोभ्यः निषिञ्चामि" (६।१५) ।

पक्षे शिरःप्रभृति निषेकान्तमैन्द्राग्नस्य च ।

अध्वर्युरुत्तानं पशुं कृत्वाऽग्रेण नाभिं तृणं निदधात्योषध इति प्राक् शिरः ।

पक्षे प्रागग्रं, इतरथोदगग्रम् ।

"ॐओषधे त्रायस्व" (६।१५) ।

स्वधित इति प्रज्ञातयाऽभिनिधाय ।

"ॐ स्वधिते मैनठं० हिठं०सीः" (६।१६)

तूष्णीठं० सतृणं चर्म ।च्छित्वा तृणस्याग्रठं० सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामिति द्विगुणीकृतम् ।

"ॐरक्षसाम्भागोसि" (६।१६) ।

निरस्तमित्यपास्यति अक्तं मूलमुत्करे ।

"ॐ निरस्तठं० रक्षः" (६।१६) ।

उदकोपस्पर्शः ।

इदमहमित्यभितिष्ठति यजमानः ।

"ॐ इदमहठं० रक्षोऽभितिष्ठामीदमहठं० रक्षोऽवबाधऽइदमहठं० रक्षोऽधमन्तमो नयामि" (६।१६) ।

उदकोपस्पर्शः ।

पक्षे–उत्तानकरणादिमूलाञ्जनान्तमैन्द्राग्नस्य च कृत्वा निरस्तमित्यनूहितेन मूलद्वयापासनं तन्त्रेण तथैवाधिष्ठानमपि तन्त्रेण (कुर्यात्) । उदकस्पर्शस्ततः । वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्योरादानम् ।

"ॐ द्यौः स्थः पृथिवी स्थः" (१।२) ।

यजमानेनान्वारब्धे वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौति घृतेन द्यावापृथिवी इति ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

"ॐ घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथाम्" (६।१६) ।

परिवास्य प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति ।

पक्षे वपोत्खेदनाद्येतदन्तमैन्द्राग्नस्य च ।

प्रतिप्रस्थाता चात्वालेऽवक्षिच्य शामित्रे प्रतपति ।

शामित्रैकदेशमाहवनीये प्रास्यत्यग्नीत् ।

निर्मन्थ्यपक्षे नोल्मुकप्रासनम् ।

तृणाग्रं चाध्वर्युर्वायोवेरिति ।

"ॐ वायो वेस्तोकानाम्" (६।१६) ।

पक्षेऽनूहितेन तृणाग्रद्वयप्रासनं तन्त्रेण ।

उत्तरवेदेरुत्तरतस्तिष्ठन् प्रतप्य वपामन्तरा यूपाग्नी हृत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता श्रपयति परीत्य ।

अध्वर्युर्यूपं पूर्वेणासीनस्तिष्ठन् वा स्थाल्याज्येन वपाᳪस्रुवेणाभिघारयत्यग्निराज्यस्येति ।

"ॐ अग्निराज्यस्य वेतु स्वाहा" (६।१६) ।

पक्षे ऐन्द्राग्नस्य च प्रतपनं हरणं श्रपणमभिघारणं च मन्त्रेणैव ।

अध्वर्युः—स्तोकेभ्योऽनुवाचयति ।

"ॐ स्तोकेभ्योऽनुब्रू३हि" ।

(इति मैत्रावरुणं प्रेष्येत् ।)

हौत्रपद्धतिः ।

पृषदाज्यावेक्षणं प्रायश्चित्तम् । ऋचं वा वैष्णवीं (१)जपेत् ।

ततः स्तोकेभ्योऽनुब्रू ३ हि ।

मैत्रावरुणः—

(२) जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमम् । हव्या जुह्वान आसनो३ जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमम् हव्या जुह्वान आसनो३ जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमम् । हव्या जुह्वान आसनो३

(३) इमं नो यज्ञममृतेषु धेहीमा हव्या जातवेदो जुषस्व । स्तो-

यद्यपि "होता च कुर्यादनादिष्टम्" इति परिभाषितत्वात् "न पशुं संज्ञप्यमानमीक्षेत" इति एकवचनेन होतुरेव अवेक्षणनिषेधः प्राप्नोति, तथापि सर्वेषामीक्षणनिषेधोऽवगन्तव्यः । नेदस्य संज्ञप्यमानस्याध्यक्षा असामेति (श० ३।८।१।१९) शतपथश्रुतौ बहुवचनश्रवणात् ।

(१) यां कांचिद्वैष्णवीमित्यविशेषात् "त्प्रथमं वा नियम्येते" (जै० ११।१।४३) तिन्यायात् "इदं विष्णुर्विचक्रमे" (ऋ० १।२२।१७) इति ।

"अतो देवा अवन्तु नः" (ऋ० १।२२।१६) रत्नमाला ।

(२) ऋ० १।७५।१ । (३) ऋ० ३।२१।१-५ ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

पक्षेऽपि सकृदेव प्रैषोऽनुवचनं च ।

शृतायाꣳ शृता प्रचरेत्याह प्रतिप्रस्थाता ।

पक्षे शृते प्रचरेति ।

अध्वर्योस्तन्त्रस्थाभिघारणम् ।

प्रतिप्रस्थाता यथानीतां प्रत्याहृत्या वरतः कुशेषु तूष्णीं निदधाति ।

पक्षेउभे अपि तूष्णीं निदधात्युत्तरतः कुशेषु अध्वर्युः ।

प्राणदाने—

"ॐ यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो वितस्थे ।

आत्मन्वान् सोम घृतवान् हि भूत्वाग्नीषोमौ गच्छुस्वर्यजमानाय विन्द" (का० श्रौ० २।८।१४) ।

पक्षे ऐन्द्राग्नस्य च ।

"ॐ यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो वितस्थे ।

आत्मन्वान् सोम घृतवान् हि भूत्वेन्द्राग्नी गच्छ स्वर्यजमानाय विन्द" (का० श्रौ० २।८।१४) ।

प्रियेणेति वेद्यां प्लक्षशाखां पृष्ठ्यां सादयति ।

"ॐ प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ० सदऽआसीद" (२।६) ।

पक्षे—

"प्रियाभ्यां धामभ्यां प्रियꣳ० सदऽआसीदतम्" (२।६) ।

इत्युभयोस्तन्त्रेणासादनम् ।

ध्रुवा असदन्निति वपामालभते ।

"ॐ ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिम्" (२।६) ।

पक्षे ऐन्द्राग्नस्य च ।

हौत्रपद्धतिः ।

कानोमग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशान प्रथमो निषद्यो ३

घृतवन्तः पावक ते स्तोकाः श्चोतन्ति मेदसः स्वधर्मन्देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यो ३

तुभ्यं स्तोका घृतश्चुतोऽग्ने विप्राय सन्त्य ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भवो३

तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व मेधिरो ३

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भृतं प्र ते वयं ददामहे श्चोतन्ति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहो३

आध्वर्यवपद्धतिः ।

"ॐ ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिम्" (२।६) ।

नात्मालम्भः कृतत्वात् ।

ततो होत्रा घृतवतीमित्युक्ते—

अध्वर्युः स्रुचावादायातिक्रम्याश्राव्य प्रत्याश्राविते-

"स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्य" ।

इति प्रेष्यति ।

वषट्कृते यागः ।

हौत्रपद्धतिः ।

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भृतं प्र ते वयं ददामहे श्चोतन्ति तेवसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ३

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भृतं प्र ते वयं ददामहे । श्चोतन्ति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहो३म् ।

ततो होतुः स्रुगादापनमग्निर्होतेति ।

स्वाहा कृतिभ्यः प्रेष्येत्युक्तो

मैत्रावरुणः—

होतायक्षदग्निं स्वाहाज्यस्य स्वाहामेदसः स्वाहा स्तोकानां स्वाहा स्वाहाकृतीनां स्वाहा हव्यसूक्तीनां

स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य(१) हविषो व्यन्तु होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवर्ये ४ यजामहे—

(२)सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः । अस्य होतुःप्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहा कृतं हविरदन्तु देवा ४ वौ४षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

अन्तरेणोत्तमं प्रयाजं वपां च वाग्यमनमुभयाः(३)

---

(१) अत्र आश्वलायनानां 'हविष' इत्येतपदं न भवति (श्रौ० सू० १।५।२४) शाङ्खायनानां तु "स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति हैक आहुर्न तथा कुर्यात्" (कौ० ब्रा० ३।४) इतिनिषिध्य 'तस्मात्स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य हविषो व्यन्त्वित्येवब्रूयात्" (कौ० ब्रा० ३।४) इति श्रुतेर्हविष इत्येतपदं भवत्येव । शांखायनसूत्रे(१।७।३)ऽपि "अग्न आज्यस्य हविषो व्यन्त्विति प्रयाजयाज्या" इत्युक्तम् । (२) (ऋ०१०।११०।११

(३) इत उत्तरमावपाहोमान्तं होतृमैत्रावरुणयोर्वाग्यमनम् । "न स्वाहाकृतीश्च वपां चान्तरेण वाचं विसृजेत" (कौ० ब्रा० १०।५) इति श्रुतेः ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

इदं स्वाहा कृतिभ्यो न मम । पञ्च मम न तस्य किञ्चन योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः । अन्नादोभूयासम् ।

हुत्वा प्रत्याक्रम्य वपामभिघारयति ततः पृषदाज्यम् ।

ना(१)त्राज्यभागौ ।

वपया चरिष्यन् । जुह्वामुपस्तीर्य हिरण्यमवधाय असिना वपामवद्यन्नाह ।

हौत्रपद्धतिः ।

अग्नयेऽनुब्रूहि ।

मैत्रावरुणः—

(२)अग्निः प्रत्नेन जन्मना शुम्भानस्तन्वं स्वां कविर्विप्रेण वावृधो३म् ।

अग्नये प्रेष्य—

मैत्रावरुणः—

होतायक्षदग्निमाज्यस्य जुषतां हविर्होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवर्यें ४ यजामहे(३)जुषाणो अग्निराज्यस्य हविषो वेतु ४ वौ ४षट् ।

यद्यपि 'विसृजेत' इत्येकवचनेन होतुरेव वाग्यमः प्राप्नोति तथाप्येकवचनमत्राविवक्षितं स्वाहाकृतिप्रैषसम्बन्धात् । तेन उभयोरपि वाग्यमनम् ।

(१) अत्र मीमांसा—

आज्यभागौ पुरोडाशे न स्तः स्तो वाऽस्य चोदकः ।
लुप्तस्ततो न तौ मैवं प्रयोगांशस्य लोपनात् । (जै० न्या० १२।१।३।) ।
न सोमेऽध्वर इत्युक्तौ निषेधः पर्युदस्यते ।
उतार्थवादो वाऽऽद्यः स्यादसमस्तपदोक्तितः ।
सोमे प्रसक्तिरङ्गेष्टावविकल्पाय मध्यमः ।
नैवास्त्यत्र समासस्य नियमः पाणिनेर्मते ।
पुरैतस्मात्सोमयाग आज्यभागाप्रसक्तितः ।
न पर्युदासः किं त्वर्थवादो दृष्टान्तवर्णनात् ।
(जै० न्या० १०।८।३-९) ।

(२) ऋ० ८।४४।१२। अग्निः प्रत्नेनेत्यग्नेः पुरोऽनुवाक्यामन्वाह मैत्रावरुण एव । "प्रषा मैत्रावरुणस्य"इत्युपक्रम्य "सप्रैषे तु पुरोऽनुवाक्याः" (शा० श्रौ० ६।१६।१।२) इति सूत्रणात् । तेन उत्तर त्रापि यत्र सप्रैषप्रदानं तत्र मैत्रावरुणस्य पुरोऽनुवाक्यापाठेऽधिकारः । यत्र तु अप्रैषं प्रदानं तत्र होतुरेव न मैत्रावरुणस्य ।

(३) होता अग्निमिति देवतादेशमुद्धृत्य जुषाणा इत्यादिकां याज्यां पठेत् । इत उत्तरमपि यत्र सप्रैषप्रदानं यत्र याज्यायां देवतादेशपदमुद्धृत्यैव याज्यां पठेत् । "उपरिष्टाच्च येयजामहादेवतादेशनं सपुरोऽनुवाक्ये । सप्रैषेतु न विद्यते" (शां० श्रौ० १।२।१९-२०) इतिपरिभाषितत्वात् ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

स्वधितिं विनैव येन केनचिद्धपाग्रहणमिति कर्कः ।

अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रू३हि ।

उपरि हिरण्यमवधाय सकृदभिघार्य अतिक्रम्याश्राव्याह ।

अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपां मेदः प्रेष्य ।

इदमग्नीषोमाभ्यां न मम ।

हौत्रपद्धतिः ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

सोमायानुब्रू ३ हि ।

मैत्रावरुणः—

(१)सोम गीर्भिष्ट्वा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृळीको न आवि-
शो ३ म् ।

सोमाय प्रेष्य—

मैत्रावरुणः—

होतायक्षत्सोममाज्यस्य जुषतां हविर्होतर्यज ।

होता—

भुर्भुवय ४ यजामहे जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु ४ वौ ४
षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः(२) ।

ततोऽग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रू३हि ।

मैत्रावरुणः—

(३)अग्नीषोमाविमं सु मे शृणुतं वृषणा हवं प्रति सूक्तानि हर्यतं
भवतं दाशुषे मयो३म् ।

अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपां मेदः प्रेष्य ।

मैत्रावरुणः—

होतायक्षदग्नीषोमौ छागस्य वपाया मेदसो जुषेतां हविर्होतर्यज ।

---

(१) ऋ० १।९१।११ ।

(२) नाज्यभागौ यजति (शां० श्रौ० ५।१८।५) "तौ न पशौ न सोमे करोति" (कौ ब्रा० ३।५) इति श्रुतेः ।

"अत्राज्यभागौ कुर्वन् (श्रौ० सू० ६।६।२१) इति कात्यायनवचनादत्रावसरे आज्यभागौ कुर्वन्ति तदा वृधन्वन्तावाज्यभागौ भवतः । पशोः सान्नायविकारित्वात (जै० न्या० सू० १०।२।१०-१४) सानाय्यस्य च अमावास्यहविष्ट्वाद् दर्शसम्बन्धि-वृधन्वन्तावेव भवतः । एतदेवाभिप्रेत्युक्तं "वृधन्वन्तौ वा" (शां० श्रौ० ५।१८।६) इति कल्पसूत्रे । अग्नीषोमीये आज्यभागौ न स्त इति कर्काचार्याः ।

(३) ऋ० १।९३।१ ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

पक्षे (एवमेव) उपस्तरणादि त्यागान्त ऐन्द्राग्नवपायाः, एवमेव यागः । तत्र अग्नीषोमाभ्यामित्यस्य स्थाने इन्द्राग्निभ्यामिति विशेषः ।

हुत्वा जुहोतिस्थाने उपविश्य वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितराᳫं स्वाहाकृते इति ।

"ॐ स्वाहा कृते ऊर्ध्वनभसम्मारुतङ्गच्छतम्" (६।१६) ।

पक्षे वपाश्रपणीनां प्राकृतमन्त्रेण प्रासनं तन्त्रेण ।

"ॐ स्वाहाकृता ऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छते"ति ।

सादयित्वा स्रुचौ चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहेतेति ।

"ॐ इदमापः प्रवहतावद्यं च मलं च यत् ।
यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेपेऽभीरुणम् ।
आपो मा तस्मादेनसः वपमानश्च मुञ्चतु" (६।१७) ।

(वसतीवरीग्रहणम्)

ततोऽग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणम् । अस्तमितश्चेन्निनाह्यात्पुरेजानश्चेत् । अनीजानोऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्योभयाभाव उल्कुषीᳫं हिरण्यं वोपर्युपरि धारयन् गृह्णाति हविष्मतीरिति ।

वपाहोमात्प्रागस्तसम्भावनायां तत्पूर्वमेव वसतीवरीग्रहणमिति केचित ।

"ॐ हविष्मतीरिमा आपो हविष्माँ आविवासति ।

हौत्रपद्धतिः ।

होता--

भुर्भूवर्यै ४ यजामहे(१)युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तं युवं सिन्धूरभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीता ४ वौ४षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

इन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रू३हि ।

मैत्रावरुणः--

(२)उभावामिन्द्राग्नो आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्यै । उभादातारादिषां रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वा३म् ।

इन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपां मेदः प्रेष्य ।

---

(१) ऋ० १।९३।५ । (२) ऋ० ६।६०।१३ ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

हविष्मान्देवोऽअध्वरो हविष्माँ अस्तु सूर्यः" (६।२३) ।

तीर्थेनेत्य शालाद्वार्यमपरेणाग्नेर्व इति निदधाति ।

"ॐ अग्नेर्वोपन्नगृहस्य सदसि सादयामि" (६।२४) ।

उत्करे स्थित्वा सुब्रह्मण्यां च(१) प्रेष्यति पैतापुत्रीयाम् ।

सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वय पैतापुत्रीयाम ।

औद्गात्रपद्धतिः ।

अग्नीषोमीयवपाहोमान्ते अध्वर्युणा सम्प्रेषितः सुब्रह्मण्य ओप्नानेन तीर्थेन प्रपद्योत्करे प्राङ् मुखस्तिष्ठंत्सनामग्राहं सुब्रह्मण्यामाह्वयेत् ।

सुब्रह्मण्योमित्यादि गौतमब्रुवाणेत्यन्तमुक्त्वा श्वः सुत्यायाः पूर्वं यजमानस्य नामानि गृह्णीयात् ।

२ १ २ ८
अमुकशर्मा यजते ।

२ १ २ १ २ ८
अमुकशर्मणः पुत्रो यजते ।

२ ८ १८ ८ २ १ २ ८
अमुकीदायाः पुत्रो यजते ।

२ १ २८ १ २ ८
अमुकशर्मणः पौत्रो यजते ।

२ ८ १८ ८ २९ १ २ ८
अमुकीदायाः पौत्रो यजते ।

हौत्रपद्धतिः ।

मैत्रावरुणः--

होतायक्षदिन्द्राग्नी छागस्य वपाया मेदसो जुषेतां हविर्होत र्यज ।

होता--

भूर्भुवर्यैंऽयजामहे(२)शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्येन्द्राग्नी वृत्रहणा

---

(१) चकाराद्वसतीवरीणां निधानकाल एव पैतापुत्रीयां सुब्रह्मण्यां प्रेष्यति पिता पुत्रादेर्नामकीर्त्तनसम्बन्धिनी पैतापुत्रीया ताम् । अथवा चकारेण वपामार्जनान्त इत्ये तदेवानुकृष्यते वपामार्जनान्त एव सुब्रह्मण्यां प्रेष्यति, पैतापुत्रीयामिति सुब्रह्मण्याविशेषणम् । सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वय पैतापुत्रीयामित्येवं शाखान्तरे वपामार्जनान्त एव सुब्रह्मण्यायाः पैतापुत्रीयायाः विहितत्वात् सूत्रकारप्रस्थानाच्च । तथा च साध्यक्षे सूत्रितम्—"वपान्ते सुब्रह्मण्यानिवृत्तिः" (का० श्रौ० २२।३।३०) इति एककालत्वेऽपि सूत्रपाठक्रमात्पूर्वं वसतीवरीग्रहणं ततः सुब्रह्मण्याप्रैषः । एवं चेदहुतायां वसतीवरीग्रहणे वपामार्जनान्त एव सुब्रह्मण्याप्रैषो वसतीवरीभिरभिसम्बन्धादिति पितृभूतिः । "हुतायां वपायां चात्वाले मार्जयित्वा सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वयेति प्रेष्यति पैतापुत्रीयां सुब्रह्मण्यामाह्वयति नाग्नीषोमीये हृदयशूलं करोति न सवनीये न स्वरुमनुप्रहरति नान्तरापो देवयजनं च पन्था व्यवेयात्प्रागस्तमयान्निष्क्रम्य वसतीवरीर्गृह्णाति वहन्तीनां प्रतीप स्तिष्ठन्हविष्मतीरिमा। आप इति प्रतीपं कलशमुपमारयती"(२।२।५।९–१४)ति मानवश्रौतसूत्रक्रमः । कठसूत्रेऽप्ययमेव क्रम उक्तोऽस्ति । (२) ऋ० ७।९३।१ ।

औद्गात्रपद्धतिः ।

२ १ ८ २ १ २ ८
अमुकशर्मणो नप्ता यजते ।
२ ८ १८ १ २ १ २ ८
अमुकीदाया नप्ता यजते ।

द्विपितृकस्य द्विमातृकस्य च द्वयानां पित्रादीनां मात्रादीनां च प्रत्येकं नाम ग्रहणम् । अमुकशर्मणः पुत्रो यजते । अमुकीदायाः पुत्रो यजत इति । भार्यानेकत्वेऽपि विवाहक्रमेण सर्वासां ग्रहणं प्रत्येकम् । एवं पूर्वेषां नामानि गृहीत्वा यजमानस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां स्त्रीपुंसां जीवतां ज्येष्ठक्रमेण नामानि गृह्णीयात् ।

२ १ २ १ २ ८
अमुकशर्मणः पिता यजते ।
२ ८ १८ ८ २ १ २ ८
अमुकीदायाः पिता यजते ।
२ १ १८ १ २ ८
अमुकशर्मणः पितामहो यजते ।
२ ८ १८ ८ २८ १ २ १८
अमुकीदायाः पितामहो यजते ।
२ १ २८ १ २१
अमुकशर्मणः प्रपितामहो यजते ।
२ ८ १८ ८ २८ १ २ १८
अमुकीदायाः प्रपितामहो यजते ।
२ १ ८ २८ ८ १८ २८ १ २८ १ २८
जनिष्यमाणानां पिता पितामहः प्रपितामहो यजते ।

इत्युक्त्वा श्वः सुत्यामित्यादि समापयेत् ।

यजमानवाचनादि पूर्ववत् । यदा पुत्रवर्गात्पौत्रवर्गो ज्येष्ठस्तदापि पुत्रवर्गाह्वानं समाप्य पौत्रवर्गस्य ग्रहणम् ।

यदा पौत्रवर्गान्नप्तृवर्गो ज्येष्ठस्तदापि पौत्रवर्गस्याह्वानं समाप्य नप्तृवर्गस्याह्वानम् । पतितप्रव्रजितनपुंसकमूकादीनां न नामग्रहणम् ।

अथ नाम(१)ग्रहणे उच्चनीचस्वर उच्यते । नामसु चान्त्यमुच्चस्य

हौत्रपद्धतिः ।

जुषेथाम् । उभाहि वां सुहवा जोहवीमि ता वाजं सद्य उशते धेष्ठा ४वौ ४षट् । ओजः सह सह ओजः स्वः ।

(१) अत्र रामवाजपेयिपद्धत्युक्तः सुब्रह्मण्यानिगदस्वरविचारः । 'एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ (पा० १।२।३३) इत्यैकश्रुत्ये प्रकृते 'यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु' (पा० १।२।३४) जपन्यूङ्खसामानि वर्जयित्वा एकश्रुति भवतीत्यैकश्रुत्ये प्राप्ते "न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः" (पा० १।२।३७) इति स्वरितस्योदात्तो भवति – सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति किन्तु लक्षणान्तरप्राप्तस्य स्वरितस्य उदात्तो भवति । सुब्रह्मण्यो ३ अत्र सुब्रह्मण्याशब्दः तित्स्वरेणा (पा० ६।१।१८५) न्तस्वरितः, तस्य निपातोऽन्तोदात्तः । टेरोङ्कारः सोऽपि तथैव तस्योदात्तो भवति। इन्द्रागच्छेत्यादौ षाष्ठिकामन्त्रितस्वरेण इन्द्रेत्याद्युदात्तः तत उत्तरस्य "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" (पा० ६।१।१५८) इत्यनुदात्तः, तस्य स्वरितः ।

आगच्छेति आकार उदात्तः 'तिङ्ङतिङः' (पा० ८।१।२८) इति गच्छेति निहन्यते "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" (पा० ८।४।६६) इत्याद्यः स्वरितः अत्रोभयोः स्वरितयोरुदात्तत्वमनेन (पा० १।२।३७) विधीयत इत्याद्याश्चत्वार उदात्ताः । तेभ्य परः छ इत्यनुदात्तः, न चात्र छस्यो "दात्तादनुदात्तस्ये"ति (पा० ८।४।६६) स्वरितत्वप्राप्तिः "देवब्रह्मणोरनुदात्त" (पा० १।२।३८)। इति वचनात् ज्ञापकात् "तस्यादित" (पा० १।२।३२) इत्यादिनवसूत्र्या "उदात्तादनुदात्तस्यस्वरित" (पा० ८।४।६६) इत्यनन्तरं कर्तव्यतया 'न सुब्रह्मण्यायामि' (पा० १।२।३७) ति गकारस्योदात्तस्यासिद्धत्वान्न स्वरितत्वम् । हरिव इति आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः (पा० ६।१।१९८) ततः परः स्वरितः तस्यानेनो (१।२।३७) दात्तः इति द्वावुदात्तौ अन्त्योऽनुदात्तः । आगच्छेत्यत्रापि द्वावुदात्तौ अन्त्योऽनुदात्तः । मेधातिथेरिति षष्ठ्यन्तस्य "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" (पा० २।१।२) इति मेधेत्यामन्त्रिते पराङ्गवद्भावः, तस्य पूर्ववत् "आमन्त्रितस्या" द्युदात्तत्वम् । ततः परस्य धा इत्यस्य स्वरितस्य सतो "न सुब्रह्मण्यायामि" (पा० १।२।३७) ति उदात्तत्वमिति द्वावुदात्तौ अन्येऽनुदात्ताः । एवं वृषणाश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेत्यादिषु पराङ्गवद्भावादि पूर्ववत् । कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणे इत्यत्रापि द्वौ द्वावुदात्तौ, अन्येऽनुदात्ताः । ननु तृतीयस्यापि "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित" (पा० ८।४।६६) इति स्वरितस्योदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं परस्यापि स्यात् । न स्यात्—स्वरितग्रहणसामर्थ्यात् यदि सर्वे उदात्ता भवेयुस्तदा नेति प्रतिषेधोऽप्यनर्थकः स्यात् 'सुब्रह्मण्यायामुदात्त' इत्येव वक्तव्यं स्यात् उभयग्रहणसामर्थ्यान्न सर्वेषामुदात्तत्वम् । श्वः सुत्यामागच्छ मघवन्निति श्व इति निपातस्वरेणोदात्तः । सुत्याशब्दः "संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः" (पा० ३।३।९९) इति सुनोतेः क्यप् । तत्रोदात्त इत्यनुवर्तते तेन उदात्तः इति सुत्याशब्दोऽन्तोदात्तः सु इत्यनुदात्तः "उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर" इत्यनुदात्ततरः (पा० १।२।४०) आगच्छेति द्वावुदात्तौ परोऽनुदात्तः तदन्तवाक्यत्वेन पदान्यत्वस्त्वाष्टमिकेन आमन्त्रितस्य (पा० ८।१।१९) इत्येतेन मघवन्निति सर्वनिघातः 'देवब्रह्मणोरनुदात्तः (पा० १।२।३८) देव ब्रह्मन्नित्येतयोः स्वरितस्यानुदात्तो भवति । देवा ब्रह्माण आगच्छतागच्छतागच्छत देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक ? इति वार्त्तिकात्पदद्वयसामानाधिकरण्यपक्षे "आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्" (पा० ८।१।७२) इत्यनुपस्थितौ 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्" इति (पा ८।१।७४) विद्यमानत्वात् 'आमन्त्रितस्ये'ति (पा० ८।१।१९) निघाते ब्रह्माण इत्यस्य सिद्धे देवस्ये (पा० १।२।३८)ति कर्तव्यसूत्राद् दे मात्रमुदात्तं नान्यत् । 'असावित्यन्त' (वा० ८१९) इतिवार्तिकेन प्रथमान्तस्यान्तउदात्तः 'अर्थनिर्वचनमुच्चान्त (१।३।२३) मिति चार्षं द्राह्यायणिसूत्रवचनान्तरं अर्थो निरुच्य प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदर्थनिर्वचनं पदं पदमित्येव तु चोक्तं समासे पूर्वपदानामन्तोदात्तता माभूदिति । ततो यजत इति निहतस्याद्यस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरितत्वे (पा० ८।४।६६) स्वरितस्यनुदात्तः । अमुष्येत्यन्त इति तु षष्ठ्यन्तोपलक्षणार्थत्वे दाक्षेः श्रीदेविदायाः मित्रशर्मणः पितेति पिता "असावित्यन्त" (वा० ८१९) इत्यन्तोदात्तः "स्यान्तस्योपोत्तमं चे" (वा०८१७)ति गार्ग्यस्य पितेति गार्ग्यशब्दस्य चकारात स्यशब्दस्य चोदात्तत्वम् "वैभक्तत्वे च स्यादौ वैभक्तश्चैवे (द्रा०श्रौ० १।२।२४)ति निर्वचनान्तरात् 'वा नामधेयस्ये (वा०८१८)"ति स्यान्तस्योपोत्तमं वा उदात्तं स्यादन्त्यस्तु स्यादेव,

जनिष्यमाणानामित्यत्र तु प्रत्ययस्वरेण स्य उदात्तः "तास्यनुदात्ते (पा० ६।१।१८६) दिति शानचः अनुदात्तत्वे "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित" (पा०८।४ ६६) इति स्वरितत्वे ष्यमा एतावुदात्तौ, अन्यत 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज (पा० ६।१।१५८) मि"त्यनुदात्तं "पितापितामहप्रपितामह इत्यत्र तु पितामहप्रपितामहयो "रसावि"(वा०८१५)त्यन्तोदात्तत्वेऽपि "उदात्तादनुदात्तस्ये"ति स्वरित (पा०८।४।६५) त्वे "न सुब्रह्मण्याया"(पा०१।२।३७)मिति आद्याक्षरयोरेव पिप्रयोरुदात्तता न तु प्रात्परस्य 'पि' शब्दस्येति सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः।

अत्रेदं चिन्त्यते। ज्योतिष्टोमे "सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति पैतापुत्रीया (का० श्रौ० ८।९।११) मिति सूत्रितम्। तत्र संशयः। पित्रादीनां पतितत्वे सुब्रह्मण्यानामग्राहः कर्तव्यो न वेति सन्देहे पित्रादीनां शास्त्रीयकर्मसम्बन्धाभावात् कर्तव्य इति पूर्वपक्षे वक्ष्यमाणः सिद्धान्तः— पितुर्न नाम निर्देश्यं महापातकदोषिणः।

आवेदनादिकार्येषु किन्तु तत्परभाविनाम्॥

पितामहपुरोगाणां त्रयाणां नाम निर्दिशेत।

पितामहोऽपि दुष्टश्चेत प्रपितामहपूर्वकाः॥

निर्देष्टव्याख्ययोर्मर्त्यास्तस्मिन्नपि विदूषिते।

प्रपितामहपित्राद्याख्यो वाच्या यथाक्रमम्॥

दुष्टश्चेन्मध्यमः कश्चित्तद्वर्जं पूर्वपश्चिमान्।

त्रीनेव निर्दिशेन्मर्त्यान् किन्त्वत्रैतद्विशिष्यते॥

येषां केषाञ्चिन्मर्त्यानां नामान्यध्वर्युरादिशेत्।

तेषां पुत्रश्च पौत्रश्च नप्तेत्यादिश्यते पतिः॥

पितामहादित्रितये पित्रादित्रयभावना।

अन्यादृशेऽपि सम्बन्धे निर्देशस्त्वेवमेव हि॥

मात्रादीनामिदं स्त्रीणां योजनीयमशेषतः।

निर्देशत्यक्तयोर्नाम्नो महापातकसम्भवे॥

दत्तके निर्णयः—यजमानस्य यस्य द्वौ पितरौ वा पितामहौ।

पितुः पितामहौ तस्य निर्दिशेद्वंशयोर्नरान्॥

मात्रादिवंशे तत्सपत्नीनामप्युल्लेखो भवति—

निर्देश्यानां च योषाणां सपत्न्योऽत्र भवन्ति चेत्।

तासामपि समस्तानां नामनिर्देश इष्यते॥

पुत्रनामनिर्देशे निर्णयः—औरसा एव पुत्रा ये महापातकवर्जिताः।

तेषां नाम ग्रहीतव्यं सुब्रह्मण्यादिकर्मसु।

पुत्राणां क्षेत्रजादीनां साधूनामपि नेष्यते।

तथैव भ्रातृपुत्राणां पुत्रिकासन्ततेरपि।

जीवतामेवापत्यानां यथा ज्येष्ठं प्रकीर्तितम्।

स्त्रीप्रजानामधेयं च पुंवदेव प्रकीर्त्यते।

नप्त्रादीनामपत्यानि यदि जातानि कानिचित्।

तेषामपि समस्तानां नामधेयं विनिर्दिशेत्॥

जनिष्माणापत्यानामिदानीं नाम वर्जयेत्।

जनिष्यमाणशब्देनैवेष्टं सम्बन्धकीर्तनम्। त्रि० मं० ११५०-१६३ मिति॥

आध्वर्यवपद्धतिः ।

आदित्याभ्ययेऽहुतायामपि ।

(पशुपुरोडाशनिर्वापादि ।)

ततः पशुपुरोडाशनिर्वापः(१) । तत्र यदि पूर्वं प्रणीताप्रणयनं न कृतं चेदत्र शालाद्वार्योत्तरवेद्योरुत्तरतो द्विरुत्करे द्विश्चेति चतुरासनम् । उत्करे वाचस्पतिप्रैषः । पूर्वप्रणीतानामभावेऽत्र प्रणीताप्रणयनम् । उत्तरवेद्युत्तरतो निधानम् ।

औद्गात्रपद्धतिः ।

शब्दश्च यस्मिन्ननुबद्धो यजतेश्चादिर्ज्जनिष्यमाणानांश्च समासवचने तृतीयचतुर्थेऽष्टमनवमे द्वादशत्रयोदशचतुर्दशान्त्यश्च सप्तदशं नीचमनादिष्टमिति ।

रात्रौ वसतीवरीपरिहरणे कृते अध्वर्युणा प्रेषितः सुब्रह्मण्यः पूर्ववत्सनामग्राह्यं सुब्रह्मण्यामाह्वयेत् ।

हौत्रपद्धतिः ।

ततो यथाप्रपन्नमुपनिष्क्रम्येदमाप इति तृचेन चात्वाल उपस्पृश्योत्सृज्येते ।

(२)"इदमापः प्र वहत यत्किञ्च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम् ।

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि । पयस्वानग्न आ गहि तं मा संसृज वर्चसा ।

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा । विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः" ।

ततः पशुपुरोडाशायामन्त्रितावाग्नीध्रीयं होतृधिष्ण्यञ्चोत्तरेण गत्वा

---

(१) अत्र मीमांसा—उपकारी संस्कृतिर्वा पुरोडाशः पशूदितः ।
तद्धितोक्त्या द्वयोर्देवभेदादुपकृतिर्मता ॥
सन्दंशान्निश्चितेऽङ्गत्वे दृष्टोऽर्थः स्मृतिसंस्कृतिः ।
देवान्तरं चेद्विकृतावग्नीषोमनिवर्तनम् ॥
(जै० न्या० मा० १०।१ अ० ९) ।

अन्यच्च—बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः ।
जात्यर्था वा शास्त्ररुढेस्ते स्युः संस्कारवाचिनः ॥
जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकवेदयोः ।
विनापि संस्कृतिं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः ॥ (जै०न्या०मा० १।४।२२-२३(

(२) ऋ० १।२३।२२—२४

आध्वर्यवपद्धतिः ।

पात्रासादनम् । शूर्पाग्निहोत्रहवणिकपालान्येकादश(१) । पक्षे द्वाविंशतिः । कृष्णाजिनम् । उलूखलमुशलम् । उपवेषः । उपसर्जनीपात्रम् । ध्रुवा । पुरोडाशपात्री । पक्षे पात्र्यौ । शृतावदानम् । औषधम् । पूर्णपात्रम् । पक्षे समिच्च ।

उपकल्पने षडवत्तम् ।

शालाद्वाय स्फ्योपहितायां पात्र्यामोषधकरणादि ।

विलालम्भे देवयोः इति ।

मुशलावधाने देवाभ्या(१।१५) मिति(२) ।

धान्यावापे धिनुहि देवावि(१।२०)ति ।

पक्षे त्रयोऽप्यनूहिताः ।

ग्रहणे अग्नीषोमाभ्याञ्जुष्टं गृह्णामि ।

पक्षे ऐन्द्राग्नस्य च । इन्द्राग्निभ्याञ्जुष्टं गृह्णामि ।

प्रोक्षणे त्वाधिकः ।

पात्रप्रोक्षणान्ते (३)प्रोक्षणीनां निःशेषकरणम् ।

---

(१) समन्त्रकमेकादशकपालोपधानचित्रम् ।

११ चितस्थ०	३ धर्त्रमसि०	५ चितस्थ० ६ चितस्थ०
१० चितस्थ०	१ ध्रुवमसि०	४ विश्वाभ्यः०
चितस्थ० ९	२ धरुणमसि०	७ चितस्थ० चितस्थ० ८

(२) अत्र वाग्विसर्जनम् । तत्र मीमांसा—

पशुकाले पुरोडाशकाले वा वाग्विसर्जनम् ।
तन्त्रित्वादादिमोऽन्त्यः स्याद्वाग्यमात्कर्तृसंस्कृतिः । (जै०न्या०मा० ११।३।९)

(३) अत्र मीमांसा—प्रोक्षणीः संस्कृतिर्जातिर्योगो वा सर्वभूमिषु ।
तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्रूढेः प्रबलत्वतः ।
अन्योन्याश्रयतो नाऽऽद्यो न जातिः कल्प्यशक्तितः ।
योगः स्यात्कॢप्तशक्तित्वात् कॢप्तिर्व्याकरणाद्भवेत् ।
(जै० न्या० मा० १।४ अ० ९) ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

पक्षे संयवनान्ते निर्देशः । इदमग्नीषोमयोः । इदमिन्द्राग्न्योः ।

आप्येोदकदानान्ते अग्नीत्स्फ्यमुद्यम्य स्रुचः० (१)सम्मृड्ढीति प्रैषेोऽन्तःपात्ये ।

ततो ध्रुवाश्रुतावदानपुरोडाशपात्रीणां सम्मार्गः ।

सम्मार्जनापासनम् ।

अन्तःपात्ये ध्रुवायां चतुर्गृहीतग्रहणम् ।

उपभृत्समीपे घृताचीति मन्त्रेण सादनम् ।

ततः पुरोडाशविभस्मीकरणादि ।

प्राणदाने-अग्नीषोमौ गच्छ । पक्षे-इन्द्राग्नी गच्छ ।

ध्रुवालम्भः । पुरोडाशस्य च । पक्षे द्वयोः । नात्मालम्भः । कृतत्वात् ।

न व्रतग्रहणं (२)यजप्रैषावाज्यभागौ ।

अग्नयेऽनुब्रूहि ।

आश्राव्याश्राव्य चतुर्गृहीतग्रहणम् ।

अग्निं यज ।

इदमग्नये न मम ।

हौत्रपद्धतिः ।

यथाधिष्ण्यमुपविशतः(३) ।

ततोऽध्वर्युतो यजप्रैषावाज्यभागौ(४) वार्त्रघ्नौ ।

---

(१) अत्र मीमांसा—सम्मार्ष्टि स्रुच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मता ।
गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावेऽवघातवत् ॥
गुणत्वं न हि सम्भाव्यं प्राधान्यं तु प्रयाजवत् ।
अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद् द्वितीयया ॥
(जै० न्या० मा० २।१। १६-१७) ।

(२) न प्रयाजानुष्ठानम् । अत्र मीमांसा—
पश्वर्थानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।
अस्ति वा विध्यभावान्नो ह्यर्थतस्त्वस्तु लोकवत् । (जै० न्या० मा० १२।१।१) ।
अत्रैव "इडामवद्यत्यक्रियाऽन्यस्य समानार्थत्वात् । न, चोदनाभेदात् । कालगुणभेदाच्च" (६।७। २६-२८) इति कात्यायनसूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि ।

(३) अत्र ब्रह्मयजमानौ स्वस्थाने दक्षिण आसाते तूष्णीम् । एवं होतृमैत्रावरुणावपि पशुपुरोडाशयागार्थमामन्त्रितौ चात्वालोत्करावन्तरेण प्रविश्य आग्नीध्रीयधिष्ण्यमुत्तरेण गत्वा सदः प्रविश्य होतृधिष्ण्यं चोत्तरेण गत्वा यथाधिष्ण्यमुपविशतः । ब्रह्मा च पशुपुरोडाशप्रचारे उत्तरवेदेर्दक्षिणतो बहिर्वेदि समन्त्रक उपविशेत् ।

(४) अत्र केषाञ्चिदध्वर्यूणां पशुपुरोडाशाङ्गत्वेन यजप्रैषावाज्यभागौ भवतः, तत्र प्रैषाभावाद्धोतुरेव पुरोऽनुवाक्यापाठः । याज्यायाश्च देवतादेशनपूर्वकः प्रकृतिवत्पाठः ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

सोमायानुब्रू३हि ।

सोमं यज ।

इदं० सोमाय न मम ।

पुरोडाशयागे अवद्यन्नाह—

अग्नीषोमाभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रू३हि ।

जुह्वामुपस्तीर्य उपभृति च स्विष्टकृदर्थं जुह्वामवदाय उपभृति च स्विष्टकृदर्थं जुह्वां प्रत्यभिघार्य । पक्षे नोपभृति ।

अत्याक्रम्याश्राव्य प्रत्याश्राविते—

अग्नीषोमाभ्यां पुरोडाशं प्रेष्य ।

इदमग्नीषोमाभ्यां न मम ।

पक्षे एत्य जुह्वामुपस्तारः ।

अवद्यन्नाह—

इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रू३हि ।

उभयत्रावदायोभयत्र प्रत्यभिघारः ।

हौत्रपद्धतिः ।

ततोऽग्नीषोमाभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रू३हि ।

मैत्रावरुणः—

(१)"अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सपर्यति तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वश्व्यो३म्" ।

अग्नीषोमाभ्यां पुरोडाशं प्रेष्य ।

मैत्रावरुणः—

होतायक्षदग्नीषोमौ पुरोडाशस्य जुषेतां हविर्होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवस्व ४ यजामहे(२)ऽग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायन्तामुस्रिया हव्यसूदः अस्मे बलानि मघवत्सु धत्तं कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमन्ता ४ वौ ४ षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रू ३ हि, इत्युक्ते ।

मैत्रावरुणः—

(३)आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरिन्द्र यातं नमोभिरग्ने अर्वाक् युवं राधोभिरकवेभिरिन्द्राग्ने अस्मे भवतमुत्तमे ओ३म् ।

---

(१) ऋ० १।९३।२ (२) ऋ० १।९३।१२ (३) ऋ० ६।६०।३

आध्वर्यवपद्धतिः ।

आश्राविते इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशं प्रेष्य—

इदमिन्द्राग्निभ्यां न मम ।

हुत्वा समानीय ।

अग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि ।

ओ३श्रा३वय ।

अस्तु श्रौ३षट् ।

अग्नये स्विष्टकृते प्रेष्य ।

इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ।

हौत्रपद्धतिः ।

तत इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशं प्रेष्य ।

मैत्रावरुणः—

होतायक्षदिन्द्राग्नी जुषेतां हविर्होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवर्ये ४ यजामहे (१)गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान ईट्टे रयिं यशसं पूर्वभाजं इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्तिरतं देष्णैर्वौ ४ षट् । ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

ततो (२)निर्गुणः स्विष्टकृद्यागः ।

अग्नयेऽनुब्रू३हीत्युक्ते ।

मैत्रावरुणः—

(३)इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मो३म् ।

ततोऽग्नये प्रेष्य ।

मैत्रावरुणः—

होतायक्षदग्निं पुरोडाशस्य जुषतां हविर्होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवर्ये४ यजामहे(४)ऽग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्तो नमस्यामस्त्वेड्यं जातवेदः त्वां दूतमरतिं हव्यवाहं देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभी वौ४षट् । ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

---

(१) ऋ० ७।९३।४।

(२) अत्र मीमांसा—स्विष्टकृत्त्वगुणो लोप्यो याग एवाखिलेषु वा ।
यज्यन्वयाद्याग एव प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः॥
(जै० न्या० मा० १०।४।३०) ।

(३) ऋ० ३।१।२३ (४) ऋ० ३।१७।४

आध्वर्यवपद्धतिः।

पक्षे तन्त्रेण स्विष्टकृत्। उदकोपस्पर्शः।

निधाय स्रुचौ इतरां वेदोपग्रहेण। न सम्भराभ्युक्षणम्।

प्राशित्रादिचतुर्द्धाकरणवर्जम्। भागपरिहरणान्तं पौर्णमासवत्। न पवित्रप्रतिपत्तिः।

(पशुयागः)

ततः पशोर्विशसनम्। पक्षे पश्वोः।

प्रत्येकमङ्गान्यवद्यति (१)हृदयं जिह्वां क्रोडं०सव्यसक्थिपूर्वनडकं पार्श्वं यकृद्वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिः, इत्येकादश जौहवानि।

दक्षिणसक्थिपूर्वनडकं गुदतृतीयाणिष्ठं सव्या श्रोणिः, इति त्रीण्यौपभृतानि।

गुदतृतीयं वर्षिष्ठमुपयड्भ्यः।

अवदानकाले प्रविभागः। (२)वनिष्ठुजाघनी च। नात्र भागाव-

हौत्रपद्धतिः।

उदकोपस्पर्शनम्।

ततो पुरोडाशेडोपह्वानं पर्वाञ्जनादि, देवी देवपुत्रे उपहूतोऽयं यजमानोऽस्य यज्ञस्यागुर उद्वचमशोयेति तस्मिन्नुपहूतः। प्राशनं नात्र मैत्रावरुणस्य। केचित्तु भक्षणमिच्छन्ति। मार्जनम्।

(पशुयागः)

अथपशुनाऽऽचरन्ति।

---

(१) हृदयमाम्रफलसदृशम्। वृक्कौ कुक्षिस्थौ गौलकौ महदामलकतुल्यौ। आम्रफलाकृती इति धूर्तस्वामिनः। गुदमध्यं येन शकृन्निर्गच्छति तत्।

अत्र मीमांसा—हृदादिः शकृदादिश्च पश्वालम्भप्रयोजकः।

हृदादिरेव वाऽऽद्योऽस्तु प्रकृतत्वेन साम्यतः॥

हविषो यागशेषत्वाद्धृदादेर्हविरात्मनः।

प्रयाजकत्वं तस्यैव नेतरस्यातथात्वतः॥ (जै० न्या० ४।१।२४-२९)।

पशुः कृत्स्नो हविः किं वा प्रत्यङ्गं हविरन्यता।

आद्यश्चोदनया मैवमवदानपृथक्त्वतः॥

एकेनाङ्गेन सर्वैर्वा यद्वैकादशभिर्यजिः।

एकेन यागसंसिद्धेर्हविषां भेदतोऽखिलैः॥

एकादशभिरन्येषां परिसङ्ख्या भवेद्यतः।

न त्रिदोषी गत्यभावादश्रुतोक्तेश्च सोचिता॥(जै०न्या०मा०१०।७।१-३

(२) वनिष्ठुः-स्थूलान्त्रम्।

जाघनी—जघनप्रदेशे भवा, पुच्छदण्डः।

दानानि । पक्षे ऐन्द्राग्नस्यापि ।

तत उत्करादुत्तरतः श्वभ्र ऊवध्यमवधाय पक्षे उभयोः, तस्मिँल्लोहितठं० रक्षसामिति ।

(१)"ॐ रक्षसाम्भागोऽसि" (६।१६) ।

पक्षे तन्त्रेण मन्त्रोऽनूहित एव ।

उदकोपस्पर्शः । शूलादानम् ।

"ॐ द्यौरसि पृथिव्यसि" (१।२) ।

यजमानान्वारब्धः शूले हृदयं प्रवृह्य शामित्रे श्रपयति ।

पक्षे ऐन्द्राग्नस्यापि शूलादानाद्येतदन्तम् ।

पक्षे तन्त्रेणोहितः प्रैषः ।

(२)पशुं चोखायां श्रपयति ।

जावनी पशोः पुच्छमिति हरिस्वामिनः ।

जाघनी बालदण्ड इति माधवाचार्याः ।

जावनी येन मशकानपनयतीति धूर्तस्वामिनः ।

जावनी बालधिरुच्यते इति ज्ञानदीपिकाकारः ।

क्षुधार्तश्चाश्नु ब्रह्मर्षिर्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
चाण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ।

इत्यत्र श्वजाघनी श्वपुच्छमिति।स्मृतिचन्द्रिकाकारो व्याख्यातवान् ।

जावनी पशोः पुच्छमित्यधिकरणमालायां तृतीयेऽध्याये जाघनी चैकदेशत्वा—(३।३।२०) दित्यधिकरणे ।

जावनी कटी इति पितृभूतिहरिहरौ ।

तदयुक्तम्—कटिशब्दस्य श्रोणिपर्यन्तत्वात् श्रोण्योश्च प्रागुक्तत्वादिति । पुच्छकाण्डमेव जाघनीशब्देनोच्यत इति देवः ।

सा च पत्नीसंयाजार्था ।

उदरमेदोऽवशिष्टं गुदे प्रास्यति कृशश्चेत् (का० श्रौ० ६।७।१२) ।

पशुश्चेद्यदि कृशो दुर्बलः स्यात्तदा अवशिष्टं मेदो वपाग्रहणे क्रियमाणे यद् गृहीतं तद् गुदे प्रास्येत्=आन्त्रमध्ये प्रवेशयेत्। "स ह त्वैव पशुमालभेत य एनं मेधमुपनयेद्यदि कृशः स्याद्यदुदर्यस्य मेदसः परिशिष्येत तद् गुदे न्यृषेत्" (३।८।४।६) इति श्रुतत्वात् । अस्यार्थः—य एनं पशुं मेधमुपनयेत्=प्रापयेत् स एव कुशलोऽध्वर्युः पशुमालभेत नान्यो जड इत्यर्थः।। यदि स एष पशुः कृशः स्यात्तदा यदुदर्यस्य उदरे भवस्य मेदसः किञ्चित्परिशिष्येत वपायामवदीयमानायां तद् गुदे न्यृषेत् । ऋषी गतौ (धा०पा० १३७१) निपूर्वो निक्षेपे वर्तते । गमयेदित्यर्थः ।

(१) अत्र 'इदं रक्षोभ्य०' इति त्यागोऽनुष्ठेयः, उदकोपस्पर्शनं च । प्रतिपत्तिश्चेयम् । अतश्च बहुषु पशुषु सर्वेषां प्रतिपत्तिरिति कर्कः ।

(२) अत्र पशोः सान्नाय्यधर्मप्राप्त्या तच्छ्रपणार्थताया उखायाः सान्नाय्योखाधर्मप्राप्तिः ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

उखादानम् ।

"ॐ द्यौरसि पृथिव्यसि" (१।२) ।

मातरिश्वन इत्यधिश्रयति ।

"ॐ मातरिश्वनो घर्मोऽसि विश्वधा असि ।

परमेण धाम्ना दृꣳहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत्" । (१।२)

यजमानान्वारब्धायामङ्गानि प्रक्षिपति ।

पक्षे ऐन्द्राग्नस्यापि तस्यामेव अपणम् ।

सौकर्यादन्यस्यां वा । अन्यपक्षे तस्या अपि मन्त्रवत्संस्काराः सर्वे ।

ततः शमितारꣳ शास्ति त्रिः प्रच्यावयतात्त्रिः(१) प्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुतायत्त्वा पृच्छाच्छृतꣳ हविः शमिता३ रिति शृतमित्येव ब्रूतान्न शृतं भगवो न शृतꣳ हीति(का० श्रौ० ६।८।१) ।

त्रिःप्रच्युते हृदयं प्रबृह्यात्तमं उखास्थाङ्गोपरि करोति । शूलं चाभूमौ । पक्षे तन्त्रेणोहितः प्रैषः ।

त्रिः प्रच्यावयतात्त्रिः प्रच्युतस्य हृदये उत्तमे कुरुताद्यत्त्वा पृच्छाच्छृतꣳ हविः शमिता३रिति शृतमित्येव ब्रूतान्न शृतं भगवो न शृतꣳ हीति ।

ऐन्द्राग्नस्यापि तथा करोति ।

अध्वर्युर्जुह्वा पृषदाज्यस्यादायोपनिष्क्रम्य पृच्छति त्रिवारं शृतꣳ हविः शमितः ।

तेन शृतं इति प्रोक्ते उपांशु अध्वर्युः तद्देवानामित्याह । एवं द्विरपरम् ।

तत्र गत्वा पृषदाज्येन सन्ते मन इति हृदयमभिघार्य ।

"ॐ सन्ते मनो मनसा सम्प्राणः प्राणेन गच्छताम्" (६।१८) ।

पशोः सान्नाय्यधर्मतातिदेशे मीमांसा—

पुरोडाशस्य सान्नाय्यस्य वा धर्मः पशौ यतः ।

देवैक्यमाद्यस्तस्माच्चो हविर्जन्मादिसाम्यतः ॥ (जै० न्या० मा० ८।२।२) ।

(१) अनेकपाशुके-त्रिः प्रच्युतयोः हृदये उत्तमे कुरुतात्, इति पशुद्वयोः । त्रिः प्रच्युतानां हृदयानि उत्तमानि कुरुतात्, इति बहुषु च विपरिणामः ।

केचित् प्रच्युतस्येत्यस्य।पदस्य हविःपरत्वं मन्यमानाः अनूहमिच्छन्ति, तदयुक्तम्-अस्य पशुपरता श्रुत्यैव (श० ३।८।३।३) प्रकटितत्वात् । तेन पश्वनेकत्वे यथार्थमूहो भवत्येव । अत्र द्वे अनुशासने त्रिः प्रच्यावयतादित्येकम् , यत्त्वा पृच्छादिति द्वितीयम् । अतस्तृतीयसवने "शमित्रनुशासनप्रभृतीडान्तं कृत्वे" (का० श्रौ० १०।९।१२) त्यत्र द्वितीयशमित्रनुशासनप्रभृति ज्ञातव्यम् । पूर्वानुशासनस्य कार्यस्य प्रातःसवन एव क्रियमाणत्वात्तत्रैव कर्त्तव्यम् ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

आज्यस्थाल्याः स्रुवेण गृहीत्वा सर्वं पशुमभिघारयति तूष्णीम् । उदगुद्वास्य वसापात्रे वसाग्रहणम् ।

पक्षे हृदयाभिघारणादि वसाग्रहणान्तमैन्द्राग्नस्यापि ।

(१)हृदयादिजौहवानामेकादशानां मन्त्रेण प्रत्येकं प्राणदानम् ।

"ॐ यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो वितस्थे ।

आत्मन्वान् सोम घृतवान् हि भूत्वाग्नीषोमौ गच्छ स्वर्यजमानाय विन्द" (का० श्रौ० २।८।१४)

औपभृतानां वसायाश्च तूष्णीम् । जाघन्या मन्त्रेण ।

पक्षे ऐन्द्राग्नस्याप्येवमेव प्राणदानम् ।

"ॐ यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो वितस्थे ।

आत्मन्वान् सोम घृतवान् हि भूत्वा इन्द्राग्नी गच्छ स्वर्यजमानाय विन्द" ।

औपभृतानां वसायास्तूष्णीं जाघन्याश्च मन्त्रेण ।

पश्वसो वपावदन्तरा यूपाग्नी हृत्वा (२)दक्षिणतो वेद्यां प्रियेणेति हवींष्यासादयति भेदेन ।

"ॐ प्रियेण धाम्ना प्रियᳪ सद आसीद" (२।६) ।

औपभृतानां वसायाश्च तूष्णीमासादनम् । जाघन्या मन्त्रेण(३) ।

पक्षे ऐन्द्राग्नस्य जौहवानि मन्त्रावृत्यासाद्य तूष्णीमौपभृतानि । वसां चासाद्य जाघन्येर्युगपदासादनं मन्त्रेणोहितेन ।

"ॐ प्रियाभ्यां धामभ्यां प्रियᳪ सद आसीदतम्" (२।६) ।

प्रत्येकं समन्त्रकमालम्भनं जौहवानां, औपभृतानां, वसायाश्च तूष्णीं जाघन्या मन्त्रेण ।

पक्षे ऐन्द्राग्नस्यापि ।

ध्रुवा असदन्निति जौहवान्यालभतेऽध्वर्युः ।

"ॐ ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिम्" (२।६) ।

---

(१) अत्र हृदयादीन्येव हवींषि, पशुस्तु व्रीहियववत्प्रकृतिद्रव्यं, अतो हृदयादीनां प्रत्येकं प्राणदानं मध्यात्पूर्वार्द्धादवदानं च भवतीति हरिस्वामिनः ।

(२) उत्तरत आसादने प्राप्ते "दक्षिणत" (का० श्रौ० ६।८।७) इति वचनाद्दक्षिणत आसादनम् ।

पशोः सान्नाय्यविकारत्वात्स्थाल्या (उखाया) मेवासादने प्राप्ते "वेद्यामि"तिवचनात् (का० श्रौ० ६।८।७) वेद्यामासादनम् ।

(३) सौविष्टकृतानां भागावदानानां चासादनालम्भने न भवतः ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

औपभृतानां वसायाश्च तूष्णीम् । जाघन्या मन्त्रेण । नात्मालम्भः । तूष्णीं वनिष्ठोर्निधानम् ।

दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता वेद्यां प्लक्षशाखास्ववद्यति ।

जुहूपभृतोरुपस्तृणीते वसाहोमहवन्यां प्राशित्रे पात्र्यां च जुहूपभृतोर्हिरण्यशकलावधानम् ।

मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रू३हि ।

इति प्रतिप्रस्थात्रोक्ते स्रुचोरवद्यति यथोक्तं द्विर्द्विः ।

अशेषे गुदतृतीये वपावद्धिरण्यम् ।

तच्चेत्थम्—प्रतिप्रस्थाता असिनाङ्गुष्ठपर्वमात्रं हृदयादि० सप्तधा कृत्वाध्वर्यवे प्रयच्छेत् ।

ततोऽध्वर्युर्भागद्वयं जुह्वां भागद्वयं प्राशित्रे भागद्वयमिडायां एकं सम्मर्शनार्थं निदध्यात् । एवं जिह्वाक्रोडयोः भागकरणं प्रतिप्रस्थातुः ।

हौत्रपद्धतिः ।

(पशुप्रचारः)

तत्र मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रू ३ ही त्युक्तो— मैत्रावरुणः—

(१)त्वं ह्यग्ने प्रथमो(२) मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।
त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्यौ३ ।
त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।
त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्यौ३ ।
त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।
त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्यौ३ ।
अधा होता न्यसीदो यजीयानिळस्पद इषयन्नीड्यः सन् ।
तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तो महो राये चितयन्तो अनुग्मो३
वृतेव यन्तं बहुभिर्वसव्यै३स्त्वे रयिं जागृवांसो अनु ग्मन् ।
रुशन्तमग्निं दर्शतं बृहन्तं वपावन्तं विश्वहा दीदिवांसो३

---

(१) ऋ० ६। १। १—१३
(२) अत्र मीमांसा—
मनोतामन्त्र ऊहोऽस्ति वायव्ये नास्ति वाऽस्त्यसौ ।
अग्नेय्येवेतिवचनं प्रकृतौ सार्थकं यतः ॥
अग्नीषोमावग्निनैव लक्ष्येतां वचनं विना ।
अनर्थकात्तत्र वाक्याद्विकृतावूहवारणम् । (जै०न्या० १०।४।३४—३५) ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

निधानमध्वर्योः सर्वत्र ।

सव्यसक्थिपूर्वनडकपार्श्वयोश्च पञ्चधाकरणम् । तत्रावदानद्वयं जुह्वां भागद्वयं प्राशित्रे एकं सम्मर्शनार्थं ।

ततो यकृतो वृक्कयोश्च सप्तधा हृदयवद्भागकरणं निधानञ्च । गुदमध्यस्य द्वेधाकरणं तच्च जुह्वायामेव ।

ततो दक्षिणश्रोण्योः पञ्चधा सव्यसक्थिपूर्वनडकवत् ।

ततो दक्षिणसक्थिपूर्वनडकगुदतृतीयाणिष्ठसव्यश्रोणीनामवदानद्वयं, द्वयमुपभृति । तदवशिष्टं सम्मर्शनार्थं वपावद्धिरण्यम् । जुहूपभृतोरुपरिष्टात्कृत्वा जुह्वां सकृत्प्रत्युपस्तीर्य उपभृति द्विः प्रत्युपस्तारः ।

ततो वसापात्रेण वसाग्रहणं रेडसीति ।

"ॐ रेडस्यग्निष्ट्वा श्रीणात्वापस्त्वा समरिणन् वातस्य त्वा ध्राज्यै पूष्णो रᳪंह्या ऊष्मणो व्यथिषत्" (६।१८) ।

द्विरभिघार्य प्रयुतमिति पार्श्वेन सᳪंस्पृशत्यसिना वा ।

"ॐ प्रयुतन्द्वेषः" (६।१८) ।

हौत्रपद्धतिः ।

पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रव आपन्नमृक्तम् ।
नामानि चिद्दधिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्त संदृष्टौ३ ।
त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां राय उभयासो जनानां ।
त्वं त्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदमिन्मानुषाणो३ ।
सपर्येण्यः स प्रियो विक्ष्वग्निर्होता मन्द्रो नि षसादा यजीयान् ।
तं त्वा वयं दम आ दीदिवांसमुप ज्ञुबाधो नमसा सदेमो३ ।
तं त्वा वयं सुध्यो नव्यमग्ने सुम्नायव ईमहे देवयन्तः ।
त्वं विशो अनयो दीद्यानो दिवो अग्ने बृहता रोचनेनो३ ।
विशां कविं विश्पतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम्
प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजतं रयीणो३ ।
सो अग्न ईजे शशमे च मर्तो यस्त आनट् समिधा हव्यदातिं ।
य आहुतिं परि वेदा नमोभिर्विश्वेत्स वामा दधते त्वो तो३ ।
आस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्ने समिधोत हव्यैः
वेदी सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैरा ते भद्रायां सुमतौ यतेमो३ ।
आ यस्ततन्थ रोदसी वि भासा श्रवोभिश्च श्रवस्यस्तरुत्रः
बृहद्भिर्वाजैः स्थविरेभिरस्मे रेवद्भिरग्ने वितरं वि भाहो३ ।
नृवद्वसो सदमिद्धेह्यस्मे भूरि तोकाय तनयाय पश्वः ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

वसायाः शेषमिडापात्र्यामासिच्य तस्यां क्रोडमनस्थीनि च प्रास्यति श्रोणिवर्जम् ।

वनिष्ठुं च प्रास्यति उपयड्ढोमार्थं पत्नीसंयाजार्थं च ।
स्रुगुते जाघनीं गुदं निधाय इडां द्विरभिघार्य अवशिष्टानामङ्गानां सम्मर्शनमैन्द्रः प्राण इति विकल्पेन ।

"ॐ ऐन्द्रः प्राणोऽअङ्गेऽअङ्गे निदीध्यदैन्द्रऽ उदानोऽ अङ्गेऽअङ्गे निधीतः।
देव त्वष्टर्भूरि ते सꣳसमेतु सलक्ष्मा यद्विषु रूपं भवाति ।
देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्तु" (६।२०) ।
तत्रोपविष्ट एवाह ।

(अग्नीषोमीयः प्रधानयागः)

अग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रू३हि ।
अतिक्रम्याश्राव्याह—
अग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविषः प्रेष्य ।

हौत्रपद्धतिः ।

पूर्वीरिषो बृहतीरारे अघा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तो३ ।
पुरूण्यग्ने पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्याम् ।
पुरूणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्ने वसु विधते राजनि त्वो३ ।
पुरूण्यग्ने पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्यां ।
पुरूणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्ने वसु विधते राजनि त्वो३ ।
पुरूण्यग्ने पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्यां
पुरूणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्ने वसु विधते राजनि त्वो३म् ।

(अग्निषोमीयः प्रधानयागः)

ततोऽग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रू३ही त्युक्ते—
मैत्रावरुणः—
(१)अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्धविष्कृतिं
स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्नवो३म् ।
ततोऽग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येत्युक्ते—
मैत्रावरुणः—
होता यक्षदग्नीषोमौ छागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभः ।

---

(१) ऋ० १।९३।३।

आध्वर्यवपद्धतिः।

(वसाहोमः)

प्रतिप्रस्थाता जुहोतिस्थाने उपविश्य याज्याया अर्द्धर्चान्तरे वसैकदेशं जुहोति घृतङ्घृतपावन इति।

"ॐघृतं घृतपावानः पिबत वसाम्वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा" (६।१९)।

इदं वसाभ्यो न मम।

विश्वेभ्यो देवेभ्यो न मम इति वा।

अन्तरिक्षायेति वा।

वषट्कृते दैवतठं० हुत्वा।

इदमग्नीषोमाभ्यां न मम।

प्रदक्षिणमावृत्य नेतरथावृत्तिः।

जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह।

(वनस्पतियागः)

वनस्पतयेऽनुब्रू३हि।

हौत्रपद्धतिः।

घस्तान्नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणामाग्नेय्यात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाग्नीषोमौ जुषेतां हविर्होतर्यज।

होता—

भूर्भुवर्येॐ यजामहे(१)ऽग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हर्यतं वृषणा जुषेथां।

अत्रार्धर्च विरमेदा वसाहोमात्।

(वसाहोमः)

कृते(२)वसाहोमे—

सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योॐ वौॅ३षट्।

ओजः सह सह ओजः स्वः।

(वनस्पतियागः)

ततो वनस्पतयेऽनुब्रू३हीत्युक्ते—

मैत्रावरुणः—

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते अर्थं।

---

(१) ऋ० १।९३।७

(२) वसाशब्देन पशुश्रपणार्थं निक्षिप्तमुखाभाण्डस्थं जलमुच्यते।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

आश्राव्याह वनस्पतये प्रेष्य ।

इदं वनस्पतये न मम ।

हुत्वा समानीय सौविष्टकृतं जुह्वाम् ।

(स्विष्टकृद्यागः)

अग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रू३हि ।

आश्राव्याह—

अग्नये स्विष्टकृते प्रेष्य ।

हौत्रपद्धतिः ।

प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठो३म् ।

वनस्पतये(१) प्रेष्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

होतायक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाधित यत्राग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नीषोमयोश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्रेन्द्राग्न्योश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षद्रभीयांसमिव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविर्होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवर्यं ४ यजामहे वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।

वह देवत्रा दिधिषो हवींषि प्र च दातामृतेषु वोचा ४वौ४षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

(स्विष्टकृद्यागः)

ततोऽग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रू३हीत्युक्ते—

मैत्रावरुणः—

(२)पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठ विद्वाँ ऋतूँ ऋतुपते यजेह ये दैव्या ऋत्विजस्तेभि रग्ने त्वं होतॄणामस्या यजिष्ठो३म् ।

ततोऽग्नये स्विष्टकृते प्रेष्येत्युक्ते—

---

(१) अत्र वनस्पतियागप्रैषे आश्वलायनानां आज्यभागयोर्नियमनमस्ति 'यत्राग्नेराज्यस्य हविष' इत्यादि । शाङ्खायनानामाज्यभागयोर्नियमनं प्रैषेषु न भवति । "दार्शपौर्णमासिका निगमास्तेषु निगच्छतः" (६।१८।७) इत्युक्त्वा 'न प्रैषेषु" (६।१८।८) इति निषिद्धत्वात् । (२) ऋ० १०।२।१।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ।

(वसाशेषेण दिशां व्याघारणम्)

प्रत्येत्य वा दिशो व्याघारयति वसाहोमहवन्या वसाशेषेण वाजिनवत्सर्वं जुहोति दिश इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणम् ।

पुरस्तात्प्रथमम् । उत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्द्धं च ।

"ॐदिशः स्वाहा" (६।१९)—

पूर्वस्याम् ।

इदं दिग्भ्यो न मम ।

"ॐप्रदिशः स्वाहा" (६।१९)—

दक्षिणस्याम् ।

इदं प्रदिग्भ्यो न मम ।

"ॐआदिशः स्वाहा" (६।१९)—

पश्चात् ।

इदमादिग्भ्यो न मम ।

हौत्रपद्धतिः ।

मैत्रावरुणः—

होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाडग्नीषोमयोश्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाड् वनस्पतेः प्रिया पाथांस्यस्याड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षत्स्वं महिमानमायजतामेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा जुषतां हविर्होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवर्यें४ यजामहे (१) ऽग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पावकशोचे वेष्ट्वं हि यज्वा ।

ऋता यजासि महिना वि यद्भूर्हव्या वह यविष्ठ या ते अद्य ४वौ ४ षट् ।

नात्र (२)निगदः । उदकोपस्पर्शनम् । ततः पश्विडोपह्वानम् । उपहूतं बृहत् देवी देवपुत्रे । उपहूतोऽयं यजमानोऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीयेति तस्मिन्नुपहूतः' ।

(१) ऋ० ६।१५।१४।

(२) 'अनिगदायाज्या" इत्युक्तत्वात् 'अग्नेः स्विष्टकृतम्' इत्यादिकः प्राकृतो निगदोऽत्र न भवति ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

"ॐविदिशः स्वाहा" (६।१८)—

उत्तरतः ।

इदं विदिग्भ्यो न मम ।

"ॐउद्दिशः स्वाहा" (६।१८)—

मध्ये ।

इदमुद्दिग्भ्यो न मम ।

"ॐदिग्भ्यः स्वाहा" (६।१८)—

पूर्वार्द्धे ।

इदं दिग्भ्यो न मम ।

स्रुचौ सादयित्वा ।

(ऐन्द्राग्नयागपक्षे प्रयोगक्रमः)

ऐन्द्राग्नपक्षे त्वेवं प्रयोगक्रमः ।

पूर्वं सर्वत्रोपस्तारं कृत्वाऽग्नीषोमीयस्यावदानानि गृहीत्वा जुह्वां हिरण्यावधान-प्रत्युपस्तरणे कृत्वोपभृति हिरण्यशकलावधान-प्रत्युपस्तारौ चाकृत्वा, पात्रे वसाग्रहण-द्विरभिघारण-सर्ठ० सर्जनानि च कृत्वा इडायां वसाशेषमालिप्य क्रोडं श्रोणिवर्जमनस्थीनि च प्रास्य अनभिघार्य जाघन्यादि निधाय पशुसम्मर्शनमकृत्वाऽग्नीषोमीयप्रधानयागं कृत्वा वसाहुतशेषं पात्रान्तरे कृत्वा प्रत्येत्य जुह्वां वसाहोमहवन्यां चोपस्तीर्य जुह्वां हिरण्यं निधाय जुहूपभृत्प्राशित्रेडासु पूर्ववदवदाय जुहूपभृतोर्हिरण्यशकले अवधाय सर्वत्र प्रत्युपस्तीर्य वसाग्रहणादि-जाघन्यादिनिधानान्तं पूर्ववत्कृत्वा उभयशेषं तन्त्रेणाभिमृश्य—

(ऐन्द्राग्नः प्रधानयागः)

इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रू३हि ।

हौत्रपद्धतिः ।

प्राशनम् । (१)मैत्रावरुण-प्रतिप्रस्थात्रोरप्यत्र केचिद्भक्षमिच्छन्ति । मार्जनम् ।

(ऐन्द्राग्नः प्रधानयागः)

तत इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्र३हीत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

(२)ता योधिष्टमभि गा इन्द्र नूनमपः स्वरुषसो अग्न ऊळ्हाः

(१) 'अध्वर्युविकारात्प्रतिप्रस्थाता भक्षेषु, मैत्रावरुणश्च होत्रध्वर्युविकारात्' (का० श्रौ० ६।६।२५-२६) इति कात्यायनवचनादत्र मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थात्रोरपि इडाभक्षणं केचिदिच्छन्ति ।

(२) ऋ० ६।६०।२

आध्वर्यवपद्धतिः ।

ओ३श्रा३वय ।

अस्तु श्रौ३षट् ।

इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषः प्रेष्य ।

अर्द्धर्चान्तरे वसाहोमः (१)पूर्ववत् ।

इदमिन्द्राग्निभ्यां न मम ।

प्रदक्षिणमावृत्य नेतरथावृत्तिः ।

ततो वनस्पति-स्विष्टकृद्यागौ ।

तत उभयवसाशेषर्ठ॰सर्ठ॰सृजते । न दिग्यागः (२)पूर्ववदिति ।

ततः स्रुचौ सादयित्वा सञ्चरमभ्युदय ।

अत्र वा पशुसम्मर्शः ।

प्राशित्रसमर्पणम् । उदकोपस्पर्शः ।

इडामादधाति वनिष्ठु निष्कास्य होत्रे इडासमर्पणं प्रकृतिवत् ।

भागावदानानामभावेऽप्युपाहूतायामग्नीधे (३)वनिष्ठुदानम् ।

पञ्चिडायां ब्रह्महोत्रध्वर्युस्थातृ(४) प्रशास्त्रग्नीधयजमानानां सप्ताना-मिडाभक्षः ।

पशुपुरोडाशे तु स्था(५)तृवर्जं षण्णाम् ।

हौत्रपद्धतिः ।

दिशः स्वरुषस इन्द्रचित्रा अपो गा अग्ने युवसे नियुत्वो३म् ।

तत इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषः प्रेष्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

होतायक्षदिन्द्राग्नी छागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभः ।

घस्तान्नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रि-याणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सा-

---

(१) २४७ पत्रे द्रष्टव्यम् । (२) २४९ पत्रे द्रष्टव्यम् ।

(३) अत्र मीमांसा—

वनिष्ठुरपि तद्वत्स्यात्प्राप्तिः प्राशनतो यदि ।

इडासंस्कार एवार्थं भक्षो विक्रियते ततः । (जै॰ न्या॰ १०।७।६)।

(४) मैत्रावरुणनाम्नोऽत्र भक्षो नास्त्यस्ति वा नहि ।

अप्राकृतत्वादध्वर्युहोत्रन्तर्भावतोऽस्ति सः ।

द्विभाग एकभागो वा द्विभागः स्याद् द्विकर्मतः ।

एकः पुम्भैक्यतो नो चेद्द्वैरूप्यं प्रकृतावपि । (जै॰ न्या॰ मा॰ १०।७।८-९)।

(५) प्रतिप्रस्थातुरत्रास्ति भक्षो नो वा वपामसौ ।

पचत्यतोऽस्ति, नो पक्वा वपा सर्वहुता यतः । (जै॰ न्या॰ मा॰ १०।७।१०)।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

मार्जिते पवित्रप्रतिपत्तिः ।

समस्योल्मुके समिधमादायाह सावसानान् चतुरः प्रैषान् ।

अग्नीदौपयजानङ्गारानाहर ।

उपयष्टरुपसीद ।

ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि ।

समिधमाधायाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढि ।

अग्नीत् (१)शामित्रादङ्गारानाहृत्य होतृधिष्ण्ये निवपति ।

एतन्त(२) इत्याद्यग्निसम्मार्गान्तं पौर्णमासवत् ।

(अनुयाजयागः । उपयाजहोमः ।)

ततोऽनुयाजचरणम् ।

हौत्रपद्धतिः ।

इतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवेन्द्राग्नी जुषेतां हविर्होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवस्व यजामहे (३)प्रचर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च ।

अत्रार्द्धर्च विरमेदा वसाहोमात् ।

प्र सिन्धुभ्यः प्र गिरिभ्यो महि त्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या वौ३षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

(अनुयाजयागः)

तत एकादशानुयाजान्यजति ।

---

(१) आग्नीध्रीयात् शामित्राद्वा ज्वलदङ्गाराहरणम् ।

(२) ब्रह्मा—एतं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे ।
तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव ।
मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञꣳ समिमं दधातु ।
विश्वे देवास इह मादयन्ताम् ।
ॐप्रतिष्ठ । (शु० य० सं० २।१२-१३)
एषा त इति होताऽनुमन्त्रयते—
ॐएषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चा च प्यायस्व ।
वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि । (शु० य० सं० २।१४) ।
अजानात यजमानः ।
सम्मार्ष्टि पूर्ववदपरिक्रामꣳ सकृत् सकृत् सꣳत्रिः समिति ।
ॐअग्ने वाजजिद् वाजन्त्वा ससृवाꣳसं वाजजितꣳ सम्मार्ज्मि ।
(शु० य० सं० २।१४) ।
दक्षिणतः पश्चात् उत्तरतः तूष्णीमुपरि ।

(३) ऋ० १।१०९।६

आध्वर्यवपद्धतिः ।

जुह्वां पृषदाज्यं (१)समानीय एकादशानुयाजान्यजति ।

औ(२)पयजेषु प्रतिप्रस्थातोपयजति ।

गुदतृतीयस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रं प्रतिवषट्कारम् ।

पक्षे गुदतृतीययोस्तन्त्रेण होमः ।

अध्वर्युः—

स्रुचौ गृहीत्वा सकृदतिक्रम्याश्राव्याह—

देवेभ्यः प्रेष्येति सर्वत्र(३)

(प्रथमः)

"ॐसमुद्रङ्गच्छ स्वाहा" (६।२१) ।

हौत्रपद्धतिः ।

तत्र देवेभ्यः प्रेष्येत्युक्ता मैत्रावरुणः प्रतिप्रैषं देवं बर्हिरित्यादिकानेकादशानुप्रयाजप्रषानाह(४) ।

(प्रथमः)

मैत्रावरुणः—

देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यात्सुवीरं वीरैर्वस्तोर्वृज्येताक्तोः प्र ध्रियेता-

(१) विकृतावर्थभेदादनुयाजानां पात्रभेदे विचारः—

प्रयाजानुयाजसिद्ध्यै पात्रैक्यमुत भिन्नता ।

एकोपभृद् द्वयोरर्थे दृष्टाऽतो विकृता तथा ।

विकृतौ पात्रभेदोऽस्तु शुद्धाज्यपृषदाज्ययोः ।

एकपात्रे ग्रहाशक्तेर्द्रव्यैक्यं प्रकृतौ द्वयोः ॥　　(जै० न्या० मा० ६।२।१३–१४) ।

(२) 'औपयजानङ्गारान्' (का० श्रौ० सू० ६।९।७) इत्युपदेशात्तेषामाहरणस्य दृष्टार्थत्वाच्च तेष्वेवाङ्गारेषु जुहुयात् । स च होमो हस्तेनैव "हस्तेनैव गुदकाण्डं जुहोति" इति शाखान्तरश्रुतेः ।

"तद्वा एतदेको द्वाभ्यां वषट् करोति अध्वर्युश्च यश्चैव उपयजत्यथ यजन्तमुपयजति तस्मादुपयजो नामाथ यदुपयजति प्रैवै तज्जनयति पश्चाद्धुपयजति पश्चाद्धि योषायै प्रजाः प्रजायन्ते । स उपयजति समुद्रं गच्छ स्वाहेति" (श०ब्रा०३।८।४।१०–११) अत्र पद्धतौ स्वाहाकारहोममन्त्रश्रवणात् त्र्यम्बकवत् दर्विहोमा अपूर्वा (जै० सू० ८।४।१०–२८) एते द्रष्टव्याः । ततश्च सकृद्वत्तं उपविष्टेन होतव्यम् ।

(३) प्रथमस्यानुयाजस्य वन्हेः पूर्वभागे होमः । द्विप्रभृतीनां नराशंसपर्यन्तानामेकस्मिन् स्थाने मध्ये होमः । ततस्त्रयाणामेकत्र पश्चाद्भागे होमः । तत उपस्पृश्योत्तरत उपविश्य समानीय देवेभ्यः स्वाहेति प्राचीमाहुतिं जुहुयात् ।

(४) देवेभ्यः प्रेष्य इत्यध्वर्युणा सम्प्रेषितोऽनुप्रैषं देवं बर्हिरित्यादिकान् एकादशानुयाजप्रैषान् अनवानमाह मैत्रावरुणः ।

होता च देवं बर्हिरित्यादिका चातुर्मास्योक्ता याज्याः पठेत् । तत्र अष्टमनवमयोर्मध्ये 'देवो वनस्पतिर्देवं बर्हिर्वारितीनाम्' इति द्वे याज्ये अन्ये पठेत् नव चातुर्मास्योक्ताः, एवमेकादशानुयाजयाज्या अनुप्रैषं होता पठेत् ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

इदं देवाय बर्हिषे न मम ।

इदं समुद्राय न मम ।

(द्वितीयः)

"ॐअन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा" (६।२१)

इदं देवेभ्यो द्वार्भ्यां न मम ।

इदमन्तरिक्षाय न मम ।

(तृतीयः)

"ॐदेवꣳ० सवितारं गच्छ स्वाहा" (६।२१)

इदं देवीभ्यामुषासानक्ताभ्यां न मम ।

इदं देवाय सवित्रे न मम ।

हौत्रपद्धतिः ।

त्यन्यान्राया बर्हिष्मतो मदेम वसुवने वसु धेयस्य वेतु यज ।

होता—

भूर्भुवर्यँ ४ यजामहे देवं बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेतू ४ वौ ४ षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

(द्वितीयः)

अध्वर्युणा प्रेष्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

देवीर्द्वारः सङ्घाते विड्वीर्यामं छिथिरा ध्रुवा देवहूतौ वत्स ईं मेना स्तरुण आमिमीयात्कुमारो वावनजातो मैना अर्वा रेणुककाटः पृणग्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ।

होता—

भूर्भुवर्यँ ४ यजामहे देवीर्द्वारो वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तू ४ वौ ४ षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

(तृतीयः)

अध्वर्युणा प्रेष्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

देवी उषासा नक्ताद्यास्मिन्यज्ञे प्रयत्यह्वेतामपि नूनं दैवीर्विशः प्राया सिष्टां सुप्रीते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ।

होता—

भूर्भुवर्यँ ४ यजामहे देवी उषासानक्ता वसुवने वसुधेयस्य वीतां ४ वौ ४ षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

(चतुर्थः)

चतुर्थसप्तमदशमेषु समानयनम् ।

"ॐमित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा" (६।२१) ।

इदं देवीभ्यां जोष्ट्रीभ्यां न मम ।

इदं मित्रावरुणाभ्यां न मम ।

(पञ्चमः)

"ॐअहोरात्रे गच्छ स्वाहा" (६।२१) ।

इदं देवीभ्यामूर्जाहुतिभ्यां न मम ।

इदमहोरात्राभ्यां न मम ।

(षष्ठः)

"ॐछन्दाᳬंसि गच्छ स्वाहा" (६।२१)

हौत्रपद्धतिः ।

(चतुर्थः)

अध्वर्युणा प्रेष्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

देवी जोष्ट्री वसुधिती ययोरन्याघा द्वेषांसि युयवदान्यावक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ।

होता—

भूर्भुवर्य्यं ४ यजामहे देवी जोष्ट्री वसुवने वसुधेयस्य वीतां ४ वौ ४ षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

(पञ्चमः)

अध्वर्युणा प्रेष्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्यावक्षत्सग्धिं सपीतिमन्यानवेन पूर्वं दयमाना स्याम पुराणेन नवन्तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ।

होता—

भूर्भुवर्य्यं ४ यजामहे देवी ऊर्जाहुती वसुवने वसुधेयस्य वीतां ४ वौ ४ षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

(षष्ठः)

अध्वर्युणा प्रेष्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

देवा दैव्या होतारा पोतारा नेष्टारा हताघशंसावभरद्वसुवने वसु-

आध्वर्यवपद्धतिः ।

इदं देवाभ्यां दैव्याभ्याᳬं होतृभ्यां न मम ।

इदं छन्दोभ्यो न मम ।

(सप्तमः)

"ॐद्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा" (६।२१) ।

इदं देवीभ्यस्तिसृभ्यस्तिसृभ्यो देवीभ्यो न मम ।

इदं द्यावापृथिवीभ्यां न मम ।

(अष्टमः)

"ॐयज्ञङ्गच्छ स्वाहा" (६।२१) ।

इदं देवाय नराशᳬंशाय न मम ।

इदं यज्ञाय न मम ।

हौत्रपद्धतिः ।

धेयस्य वीतां यज ।

होता—

भूर्भुवर्यं ४ यजामहे देवा दैव्या होतारा वसुवने वसुधेयस्य वीतां ४ वौ ४ षट्

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

(सप्तमः)

अध्वर्युणा प्रेष्येत्युक्ता—

मैत्रावरुणः—

देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीरिळा सरस्वती भारती द्यां भारत्यादित्यैः स्पृक्षत्सरस्वतीमं रुद्रैर्यज्ञमावीदहैवेळया वसुमत्या सधमादं मदेम वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ।

होता—

भूर्भुवर्यं ४ यजामहे देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीर्वसुवने वसुधयस्य व्यन्तू ४ वौ ४ षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

(अष्टमः)

अध्वर्युणा प्रेष्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

देवो नराशंसस्त्रिशीर्षा षळक्षः शतमिदेनं शितिपृष्ठा मादधति सहस्रमीं प्रवहन्ति मित्रावरुणे दस्युहोत्रमर्हतो बृहस्पतिस्तोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ।

होता—

भूर्भुवर्यं ४ यजामहे देवो नराशंसो वसुवने वसुधयस्य वेतू ४ वौ ४ षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

(नवमः)

"ॐसोमङ्गच्छ स्वाहा" (६।२१) ।

इदं देवाय वनस्पतये न मम ।

इदं सोमाय न मम ।

(दशमः)

"ॐदिव्यं नभो गच्छ स्वाहा" (६।२१) ।

इदं देवाय बर्हिषे न मम ।

इदं दिव्याय नभसे न मम ।

(एकादशः)

"ॐ अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा" (६।२१)—

इदं देवायाग्नये स्विष्टकृते न मम ।

हौत्रपद्धतिः ।

(नवमः)

अध्वर्युणा प्रेष्येत्युक्तो--

मैत्रावरुणः--

देवो वनस्पतिर्वर्षप्रावा घृतनिर्णिक् द्यामग्रेणास्पृक्षदान्तरिक्षं मध्ये नाप्राः पृथिवीमपरेणादृंहीद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ।

होता--

भूर्भुवयँ ४ यजामहे देवो वनस्पतिर्वसुवने वसुधेयस्य वेतू ४ वौ ४ षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

(दशमः)

अध्वर्युणा प्रेष्येत्युक्तो--

मैत्रावरुणः—

देवं बर्हिर्वारितीनां निधेधासि प्रच्युतीनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुस्पार्हं यशस्वदेना बर्हिष्या बर्हींष्यभिष्याम वसुवने वसुधेयस्यवेतु यज।

होता—

भूर्भुवय ४ यजामहे देवं बर्हिर्वारितीनां वसुवने वसुधेयस्य वेतू ४ वौ ४ षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

(एकादशः)

अध्वर्युणा प्रेष्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमन्मायजी होता

आध्वर्यवपद्धतिः।

इदमग्नये वैश्वानराय न मम।

हुत्वा मनो म इति मुखोपस्पर्शनं प्रतिप्रस्थातुः(१)।

"ॐ मनो मे हार्दि यच्छ" (६।२१)

न स्रुवहोमः।

(धारानुयाजः)

एत्याध्वर्युः समानीय प्राचीं देवेभ्य इति।

"ॐ देवेभ्यः स्वाहा"

इदं देवेभ्यो न मम।

जुहूं निधायेतरां वेदोपग्रहेण (२)पशुदेवतावनस्पतिभ्याᳪस्रुग्व्यूहनम्।

हौत्रपद्धतिः।

होतुर्होतुरायजीयानग्ने यां देवानयाड्याँ अपि प्रैषैते होत्रे अमत्सत। तां ससनुषीं होत्रां देवंगमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृच्चाग्ने होता भूर्वसुवने वसुधेयस्य नमो वाके वीहि यज।

---

(१) अथ मुखं विमृष्टे "मनो मे हार्दि यच्छ" इति (श०ब्रा० ३।८।५।५) श्रुतत्वात्।

(२) वनस्पतिस्तु स्विष्टकृद्विकारः। अत एव तस्य व्यूहने सङ्कीर्तनं न प्राप्नोति, प्रधानदेवतानामेव व्यूहने सङ्कीर्तनदर्शनात्। अतो वचनात्तस्योच्चारणम्, वनस्पतिग्रहण एव क्रियमाणे परिसङ्ख्यामाशङ्क्य तस्यैवोच्चारणेन व्यूहनं मा भूदिति पशुदेवताग्रहणम्, पशुदेवताया अपि दर्शपूर्णमासधर्मित्वेन प्राप्तस्य व्यूहनस्यानिषिद्धत्वात्, अत्र तु देवताया एकत्वात् कालगुणभेदा (का० श्रौ० ६।७।२८) भावात् अव्यवधानाच्च पशुदेवता—पशुपुरोडाशदेवतयोस्तन्त्रेणोच्चारणम्।

यत्र तु व्यवधानं सपशुचातुर्मास्यादौ तत्र भेदेन देवतोच्चारणम्। यत्र तु पशुदेवतानां पशुपुरोडाशदेवतानां च भेदो भवति यथा सौत्रामण्यां "तदाहुरन्यदेवत्याः पशवो भवन्त्यन्यदेवत्याः पुरोडाशाः" (श० ब्रा० १२।७।२।१६) इति। तथा चेष्टकापशौ पञ्चपशुपक्षे वैश्वानरः पशुपुरोडाशः (का०श्रौ० १६।१।२५) इत्यत्र, तत्र न प्राप्नोति अपशुदेवतात्वात्। प्रासङ्गिकत्वाविशेषात्तु तत्रापि भवति। एवं प्रासङ्गिकानां चातुर्मास्यहविर्देवतानां देवसू (का० श्रौ० सू० १५।४।४) देविकाहविरादीनां च व्यूहने सङ्कीर्तनं ज्ञेयम्।

केचित्तु—पशुदेवताग्रहणं पशुपुरोडाशदेवताव्युदासार्थमाहुः। तेषां मते पशुपुरोडाशदेवतायास्तमनुविहितचातुर्मास्यहविर्देवसूहविरादीनां देवतानां कुत्रापि व्यूहनं न भवति। तेषामभिप्रायः—यथा बह्वृचानामेवं विधानां परतन्त्रोत्पन्नानां आवाहन—स्विष्टकृत्—सूक्तवाकेषु सङ्कीर्तनाभावः, एवमेव तेषां व्यूहनमपि न भवतीति। तेषां हि वचनम्—"पशुतन्त्रे हवींषि चोद्यमानानि निगमाल्लभन्ते" इति। तथा च तेषां चोदकप्राप्तस्यावाहनादेरभावः, एवं व्यूहनस्याप्यभाव एव युक्तः समानन्यायात्। अयं पक्षो युक्ततर इव दृश्यते इति देवाशयः।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

(स्रुग्व्यूहनम्)

"ॐ अग्नीषोमयोर्वनस्पतेरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ।

अग्नीषोमौ वनस्पतिस्तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मो। वाजस्यैनम्प्रसवेनापोहामि"(२।१५) ।

पक्षे—

"ॐ अग्नीषोमयोरिन्द्राग्न्योर्वनस्पतेरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ।

अग्नीषोमाविन्द्राग्नी वनस्पतिस्तमपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि ।" (२।१५) ।

अभ्युदय जुह्वा(१) परिध्यञ्जनम् ।

(सूक्तवाकप्रैषादि)

प्रथमं परिधिं गृहीत्वाश्राव्याह—

इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय

हौत्रपद्धतिः ।

होता—

देवो अग्निः स्विष्टकृत् सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमन्माऽऽयजी होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने यान् देवानयाड्याँ अपि प्रेर्यते होत्रे अमत्सत । तां ससनुषीं होत्रां देवंगमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृच्चाग्ने होताभूर्वसुवने वसुधेयस्य नमो वाके वीही ४ वौ ४ षट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः । उदकोपस्पर्शनम् ।

इत्येकादशानुयाजाः(२) ॥

---

(१) पश्चिमदक्षिणोत्तरपरिधीन् क्रमेण ।

"ॐ वसुभ्यस्त्वा अनज्मि ।

ॐ रुद्रेभ्यस्त्वा अनज्मि ।

ॐ आदित्येभ्यस्त्वा अनज्मि ।"

इति मन्त्रैरञ्ज्यात् ।

(२) अत्र भूर्भुव इति पुरस्ताज्जपो ये यजामहे वौषडोजः सह सह ओजः स्वः इत्युपरिष्टादिति चतुष्टयं सर्वासु याज्यासु (शां० श्रौ० १।१।३९) इति याज्यात्वेन अनुयाजेष्वपि ये यजामहे इति प्राप्तौ "अनुयाजेषु ये यजामहो नास्ति" (शां० श्रौ० १।१।४०) इति कल्पनिषेधात् सर्वेषु अनुयाजेषु ये यजामहशब्दो न भवतीति वेदितव्यम् ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

सूक्ता प्रेष्य ।

(१)प्रस्तरादानादि वेद्यालम्भनान्ते पत्नीसंयाजाः ।

हौत्रपद्धतिः ।

ततोऽध्वर्युणा सूक्ता प्रेष्येत्युक्ते मैत्रावरुणः—

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोळाशं गृह्णन्नग्नय आज्यं गृह्णन्त्सोमायाज्यं बध्नन्नग्नीषोमाभ्यां छागं सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नय आज्येन सोमायाज्येनाग्नीषोमाभ्यां छा-

---

(१) सञ्ज्ञानाथामिति प्रस्तरादानम् ।

"ॐ सञ्ज्ञानाथां द्यावापृथिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्याऽवताम्" (२।१६) ।

विधृतीस्थाने कृत्वा अनक्त्येनं व्यन्तु वय इत्यग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्याम् ।

"ॐ व्यन्तु वयोऽक्तꣳ रिहाणाः (२।१६)" ।

मरुतामिति नीचैर्हृत्वा तृणमादायानुप्रहरति ।

"ॐ मरुतां पृषतीर्गच्छ वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमावह" (२।१६) ।

अग्नीत्—अनुप्रहर ।

अध्वर्युः—प्रास्य तृणं चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते ।

"ॐ चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि" (२।१६) ।

अग्नीत्—संवदस्व । अध्वर्युः—अगानग्नीत । ।अग्नीत्–अगन् । अध्वर्युः—श्रा-३ वय । अग्नीत्—श्रौ३षट् ।

अध्वर्युः—स्वगादैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहि ।

होता—"तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजꣳ शन्नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे" । (का० हौ० प० ११९) ।

"अनया" (का० हौ० प० ११९) इति प्रादेशं वेदिश्रोणौ निदधाति ।

परिधीनन्नु प्रहरति यं परिधिमिति प्रथमम् ।

"ॐ यं परिधिं पर्यधत्था अग्ने देव पणिभिर्गुह्यमानः । ।तन्त एतमनुजोषं भराम्येष नेत्त्वदपचेतयातै" (२।१७) ।

इतरौ च युगपदग्नेः प्रियमिति ।

"ॐ अग्नेः प्रियं पाथो पीतम्" (२।१७) ।

स्रुचौ प्रगृह्णाति सꣳस्रवभागा इति सꣳस्रवाञ्जुहोति ।

"ॐ सꣳस्रवभागा स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च देवाः । इमां वाचमभि विश्वे गृणन्त आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वꣳ स्वाहा वाट्" (२।१८) ।

यजमानः—इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न मम ।

घृताची इति धुरि निदधात्यनसि चेद् ग्रहणं स्थ्ये पात्र्यां चेत् ।

"ॐ घृताची स्थो धुर्यौ पातꣳ सुम्ने स्थः सुम्ने मा धत्तम्" ।

यज्ञ नमश्च त इति वेदिमालभते ।

"ॐ यज्ञ नमश्च त उप च यज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्व स्विष्टे मे सन्तिष्ठस्व" (२।१९) ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

(पत्नीसंयाजाः)

शालाद्वार्ये अध्वर्युः आग्नीध्रीयमुत्तरेण स्रुगसी आदाय गत्वा शालाद्वार्यंदक्षिणेनोपविशति ।

वज्रर्ठं० होता, जाघनीमाज्यस्थालीं चाग्नीदादाय गमनम् ।

ब्रह्मयजमानयोरपि तद्दक्षिणत उपवेशनं च ।

(१) जाघन्या पत्नीसंयाजनम् ।

हौत्रपद्धतिः ।

गेनाघस्तं तं मेदस्तः प्रतिपचताग्रभीष्टामवीवृधेतां पुरोळाशेन त्वामद्यर्षे आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीतायं यजमानो बहुभ्य आसङ्ग(थे)तेभ्यः एष मे देवेषु वार्यादयत इति ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूऽहि(२) ।

होता—

इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदार्ध्म सूक्तवाकमुत नमोवाकमृध्यास्म सूक्तोच्यमग्ने त्वं सूक्तवागसि उपश्रुती दिवस्पृथिव्योरोमन्वती ते अस्मिन्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्ताᳪशङ्गवी जीवदानू अत्रस्नू अप्रवेदे उरुगव्यूती अभयङ्कृतौ । वृष्टिद्यावा रीत्यापा शम्भुवौ मयोभुवा ऊर्जस्वती च पयस्वती च सूपचरणा च स्वधिचरणा च तयोराविदि ।

(आज्यभागपक्षे)—

अग्निर्हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत ।

सोमो हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत ।

(सर्वत्र)—

अग्नीषोमौ हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातम् ।

---

(१) अत्र मीमांसा—

संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत्पशावुत ।

दर्शादौ तत्पशौ युक्तं जाघन्याः समवायतः ।

जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शादौ समवैति हि ।

नोत्क्रष्टव्यं न संस्कार्या साधनत्वात्तृतीयया । (जै० न्या० मा० ३।३।३७-३८) ।

समुच्चयो जाघनीनां न वाऽऽद्यो गुदवन्न तत् ।

प्रकृतौ नियमादर्थकर्मातोऽत्र तथात्वतः । (जै० न्या० मा० १२।४।७) ।

(२) अवभृथरहिते कर्मणि सूक्तवाकप्रैषं समाप्य मैत्रावरुणः अनन्तरमेवाहवनीये स्वकीयं दण्डमनुप्रहरेत् । सावभृथे च कर्मणि अवभृथे स्वकीयं दण्डमनुप्रहरेन्मैत्रावरुणः । तथा चोक्तमाश्वलायनेन—समाप्य प्रैषमग्नौ दण्डमनुप्रहरेदनवभृथे । अवभृथेऽन्यत्र (१२९ प०) इति ।

आध्वर्यवपद्धतिः।

उत्तानाया देवानाम्पत्नीभ्योऽवद्यति इडां च परिवर्त्याग्नये गृहपतयेऽग्नीधे। अत्र सर्वत्र नोपस्तराभिघारौ। तस्या एव चतुरवत्तता, पञ्चावत्तता वा।

पक्षे-जाघनीभ्यां पत्नीसंयाजनम्।

(१)यजति सोमं त्वष्टारं देवानाम्पत्नीरग्निं गृहपतिमिति।

हौत्रपद्धतिः।

इन्द्राग्नी हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम्।

वनस्पतिर्हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत।

देवा आज्यपा आज्यमजुषन्तावीवृधन्त महो ज्यायोऽकृत।

अग्निर्होत्रेण हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत।

अस्यामृधेद्धोत्रायां देवंगमायामाशास्तेऽयं यजमानोऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीयेत्याशास्ते। यदनेन हविषाशास्ते तदश्यात्तदृध्यात्तदस्मै देवा रासन्तां तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनुतां वयमग्नेः परि मानुषाः। इष्टं च वित्तं चोभे चैनं द्यावापृथिवी अंहसः पातामिह गतिर्वामस्येदं च नमो देवेभ्यः।

ततो होत्रा—

"तच्छंयो"रिति शंयोर्वाक उक्ते (२)यथाप्रपन्नमुपनिष्क्रम्योत्सृजते मैत्रावरुणः।

ततो होता निष्क्रम्याध्वर्योर्हस्ताद्वेदमादाय दक्षिणावृत्पूर्वया द्वारा शालां प्रपद्य पत्नीसंयाजान्तं कर्म कृत्वा नक्तं संस्थापयति।

पत्नीसंयाजे मार्जनं महावेदेर्मध्ये भवति।

---

(१) अत्रायं विचारः। किं चतस्रोऽपि पत्नीसंयाजदेवता जाघन्या यष्टव्या उत पूर्वे द्वे देवते, सोमत्वष्टारावाज्येन अत्र पूर्वपक्षोत्तरपक्षसूत्रे—आज्येन पूर्वे (का० श्रौ० ६।९।१७) प्रथमे द्वे। "पत्नीः संयाजयन्ती" (श० ब्रा० ३।८।५।६) ति प्रकृत्य "अन्तरतो देवानां पत्नीभ्योऽवद्यति" "उपरिष्टादग्नये गृहपतय" इति च श्रुतेस्तृतीयचतुर्थे देवते जाघन्या यष्टव्ये। प्रथमद्वितीयदेवते आज्येन यष्टव्ये इति पूर्वः पक्षः।

सर्वा वा जाघन्या विशेषात् (का० श्रौ० ६।९।१८)। चतस्रोऽपि देवताः जाघन्या यष्टव्या नाज्येन पूर्वे, अविशेषात् चतुर्ष्वपि पत्नीसंयाजेष्वेवाविशेषेण जाघन्याः श्रवणात् "अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ती"ति।

अथवा—चतुर्णामपि यागानां पत्नीसंयाजत्वाविशेषात्। "चत्वारः पत्नीसंयाजा" इति श्रुतिनिर्देशात्। अतश्चतस्रोऽपि देवता जाघन्यैव यष्टव्या इति सिद्धान्तः।

जाघन्या एव यागसाधनत्वेन विधानात् प्रत्याम्नानाच्च। तस्या एव चत्वारि चत्वार्यवदानानि नोपस्तराभिघारौ इति याज्ञिका धूर्तस्वामिनश्च।

(२) यथाप्रपन्नं=येनैव मार्गेण प्रविष्टस्तेनैव होतृधिष्ण्यमुत्तरेणाग्नीध्रीयं वोत्तरेण निष्क्रम्य वाग्यमादिनियममुत्सृजते मैत्रावरुणः। न हृदयशूलोपस्थानापेक्षा "अग्नाषोमीयसवनीयौ परिहाप्य" (शां० श्रौ०) इति कल्पवचनात्।

आध्वर्यवपद्धतिः।

ततो होतुर्हस्ते इडासमर्पणम्।

तत्र पर्वाञ्जनान्तरेडयोरभावः।

अग्नीधेऽवदानम्। भक्षणं सर्वेषाम्। लौकिकपवित्राभ्यां मार्जनम्। नाग्नीषोमीयेऽदब्धाहुतिः।

सव्येनावृत्य दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय(१)इति, सरस्वत्या(२) इति च।

उलूखल (३)इति पिष्टलेपाहुतिः।

---

(१) "ॐअग्नये सम्वेशपतये स्वाहा" (२।२०)।

इदमग्नये सम्वेशपतये न मम।

(२) ॐसरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहा (२।२०)।

इदं सरस्वत्यै यशोभगिन्यै न मम।

(३) "उलूखले मुसले यच्च सूर्पं आशिश्लेष दृषदि यत्कपाले उत्प्रुषो विप्रुषः सञ्जु-होमि सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा" इति पिष्टलेपाञ्जुहोति। (का० श्रौ० ३।८।१) उलूखले मुसलेत्यनेन मन्त्रेणाध्वर्युः पिष्टलेपामाहुतिं जुहोति। अधिकाराद् दक्षिणाग्नावेव।

अत्र विप्रतिपत्तिः। केचिदाज्यं जुह्वति केचिच्च पिष्टसम्बन्धिनो लेपान् इति।

ये तु आज्यं जुह्वति तेषामयमभिप्रायः—पिष्टलेपामिति द्वितीयैकवचनमाहुति-विशेषणम्। पिष्टसम्बन्धेन हूयमानत्वात् पिष्टलेपपदेन सा विशेष्यते।

ननु तर्हि पिष्टलेपा एव कुतो तेषामभावात् न हि पिष्टानां (लेपाः) शेषाः सन्ति यत्प्रतिपत्त्यर्थमियमाहुतिः स्यात्। पात्र्यङ्गुलिस्थाश्च ते सम्भाव्यन्ते, तेषां तु वचनात् (का० श्रौ० २।५।२५) प्रक्षालनपूर्विका निनयनरूपा प्रतिपत्तिरुक्ता। नापि तेषां करण-वत्स्थापनमुपदिष्टम्। मन्त्रमध्ये च पात्र्यङ्गुलिस्थानां लिङ्गमपि नास्ति अतो वचनं विना पात्र्यङ्गुलिसंसक्ता होतुं न शक्यन्ते प्रागुक्तप्रतिपत्तिविधिविरोधात्।

उलूखलादिषु तु पिष्टलेपसम्भावनैव नास्ति तदानीं हविषः पिष्टत्वाभावात्। दृषदु-पलयोश्च संश्लिष्टानां ग्रहीतुमशक्यत्वाच्च। अतो विप्रुड्ढोमवत् देवतार्थं गृहीतस्य हविषो यदुलूखलादिषु श्लिष्टो गृहीतुमशक्यश्च भागः तेन विना वैगुण्यं मा भूदिति तत्प्रायश्चित्ति-त्वेन तत्प्रतिनिधिभूतं आज्यं होतव्यम्। यथा विप्रुड्ढोमे (का० श्रौ० सू० ९।६।२१) अभिषवकाले ग्रहणकाले वा इतस्ततः स्कन्नानां सोमबिन्दूनां स्यन्दनप्रत्यवायपरि-हारार्थं तत्प्रतिनिधित्वेन आज्यं हूयते वचनात्। एवमत्रापि पिष्टग्रहणं चाङ्गप्रधानह-विर्मात्रोपलक्षणम्। 'उत्प्रुषो विप्रुष' (का० श्रौ० ३।८।१)इति मन्त्रलिङ्गात्। तेनाङ्गप्र-धानहविषामाज्यपयस्यापुरोडाशादीनामवयवस्य अन्यत्र श्लिष्टस्य गृहीतुमशक्यस्य प्रति-निधिभूतोऽयमाज्यहोमः। अतश्चरुसान्नाय्याज्यपयस्यादि हविष्केपीयमाहुतिर्भवति।

व्यवहाराभावे पिष्टलेपामित्येषा संज्ञा "सवनसन्तति जुहोति" "अथावतानां जुहोति" (श० ब्रा० ९।१।१।२७) "अथ प्रत्यवरोहान् जुहोति" (श० ब्रा० ९।१।१।३२) इत्यादिवत् ज्ञेया। यस्मादङ्गप्रधानहविषां स्वावयवहीनतानिमित्तवैगुण्यनिरासार्थोऽयं प्रायश्चित्तहोमः। तेन पशोरप्ययमिष्यत एव। अस्य होमस्य प्रायश्चित्तार्थत्वं आज्य साधनत्वं चोक्तं तैत्तिरीयसूत्रे—अथ स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा पस(लैः)लवि पर्यावृत्या-

आध्वर्यवपद्धतिः ।

अग्नीषोमीयमस्तमिते सꣳस्थाप्य, ततः प्रतिपत्तिकर्म । वेदविमोकः । पत्नीयोक्त्रविमोकः ।

आवेदेस्तरणम् ।

देवा गातुविद(१) इत्येकं० समिष्टयजुः ।

न्वाहार्यपचने प्रायश्चित्तं जुहोत्युलूखले मुसले यच्च शूर्पं आश्लिष्य कृष्णाजिने यत्कपाले । अवप्रुषो विप्रुषः संयजानि विश्वेदेवा हविरिदं जुषन्ताम् । यज्ञे या विप्रुषः सन्ति बह्वीरग्नौ ताः सर्वाः स्विष्टाः सुहुता जुहोमि स्वाहेति (बौ० श्रौ० सू० १।२०) । त्यागश्चात्र इदं विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्येवं कर्तव्यः मन्त्रलिंगात् ।

ये तु पिष्टलेपानां होममिच्छन्ति तेषां पिष्टलेपानिति द्वितीयाबहुवचनम् । पिष्टसम्बन्धिनो लेपाः पिष्टलेपाः, इति तान् जुहोति,इति होमविधानादेव पात्र्यङ्गुलीसंलग्नान् पिष्टलेपानुपादाय होमार्थं स्थापयित्वा पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनं कार्यम् । तन्मते च प्रतिपत्यर्थकर्मैव पुरोडाशसाधके एव कर्मणि भवति नाज्यादिसाधनके ।

पिष्टलेपहोमप्रकारस्तु शाखान्तरे । आपस्तम्बः—

फलीकरणहोमं पूर्वमेतद्वा विपरीतम् । चतुर्गृहीत आज्ये फलीकरणानोप्याग्नेदन्धायोऽशीततनो इति जुहोति । एवं पिष्टलेपानुलूखले मुसल इति (३।३।१०।१) तैत्तिरीयमन्त्रपाठोऽस्ति ।

मानवे च—तथा पुनर्गृहीत्वा पिष्टलेपं द्विरवत्तमभिधार्योलूखले मुसले यत्कपाले उपलायां दृषदि धारयिष्यति । अवप्रुषो विप्रुष, संयजानि वैश्वदेवा हविरिदं जुषन्तां स्वाहेति जुहोतीति ।

केवलाज्यहोमपक्षे आमिश्रपिष्टलेपहोमपक्षेऽपि सर्वसूत्रेषु विश्वदेवमन्त्रस्य लिङ्गहोममन्त्रे दर्शनात् तदुद्देशेनैव त्यागः कार्यः । स्वसूत्रेऽपि आज्यहोमपक्षे पक्षान्तरे च होमस्य अङ्गप्रधानभूतप्रकृतसर्वदेवताहविषां क्वचित्संश्लिष्टानां स्वावयवहीनतानिमित्तं प्रत्यवायपरिहारार्थं तत्प्रतिनिधिभूतेनाज्येन क्रियमाणत्वात् देवतान्तरस्यानुपदेशात् च प्रकृतसर्वदेवताकत्वम् । तत्सम्बन्धिद्रव्यस्य ताभ्य एव होतुमुचितत्वात् । अत एव "विश्वेभ्यो देवेभ्यो" उद्देशः । विश्वेदेवाः सर्वे देवा (१२।३९।२) इति यास्कोक्तेः । किं च अनादिष्ट देवतानां मन्त्राणां प्रकृतदेवताकत्वमेव युक्तम् कुतः "तद्येनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवतीति" (निरु० ७।४।१-२) यास्कोक्तेः । अत्र यज्ञाङ्गस्य हूयमानस्याज्यादिद्रव्यस्य मन्त्रलिङ्गेन प्रकृतबहुदेवतासम्बन्धित्वं गम्यते याश्चात्र अङ्गप्रधानदेवताः प्रकृताः अतश्च बहुदेवतत्वात् विश्वेषां देवतानां देवतात्वं युज्यत एव "यत्तु किंचिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यत (१२।४०) इति च यास्कोक्तेः । कर्काचार्यास्त्वेवमूचुः—एकयैव देवतया देवस्य सिद्धत्वात् किमर्थमनेकदेवतात्वं कल्प्यते, इति प्राथम्यादेकैवात्राग्निर्देवतेति । अतस्तन्मते प्रकृतिविकृतिरूपसर्वकर्मसु इदमग्नय इत्येवास्य त्यागः ।

(१) ॐ देवा गातुविदो गातुं वित्वा गातुमित ।
मनसस्पत इमं देव यज्ञꣳस्वाहा वाते धाः । (शु० य० सं० ८।२१) ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

एकवृद् बर्हिः सम्बर्हिरिति(१) जुहोति ।

न शूलावभृथः ।

प्रणीता निनयति परीत्य कस्त्वेति(२) ।

[यदि पशुपुरोडाशे प्रणीतास्तर्ह्यत्र तासां निनयनम् ।]

कणापासन-पूर्णपात्रनिनयन-विष्णुक्रम-भागावेक्षण-प्राशन-प्रैष-तर्पणक-र्मापवर्गान्तं कुर्यात् । समिष्टयजुर्होमः । पूर्णपात्रनिनयनादीनि कर्मापवर्गान्तान्यत्र पशुपुरोडाशाङ्गभूतत्वान्न भवन्तीति देवः ।

इत्यग्नीषोमीयः पशुः ।

(सुत्यायाः पूर्वदिनकृत्यम्)

ततः सुत्यायाः पूर्वदिनकृत्यम् ।

अध्वर्युः अन्तपात्ये तिष्ठन् व्युत्क्रामतेत्याह त्रिरुच्चैः ।

ॐ व्युत्क्रामत३ ।

ततः सर्वे देवयजनाद् बहिर्निष्क्रामन्ति ।

वेद्यां शालाद्वार्यमपरेणास्ते पत्नी ।

उत्तरवेदिमपरेण यजमान उपस्थे सोमं कृत्वा आस्ते ।

महावेदेर्दक्षिणतः समन्त्रं ब्रह्मास्ते ।

अध्वर्युः शालाद्वार्यमपरेण प्राजहितं च वसतीवरीः परिहरति ।

दक्षिणेन द्वारेण निर्हृत्य मार्जालीयं दक्षिणेनाहृत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधातीन्द्राग्न्योरिति ।

"ॐ इन्द्राग्न्योर्भागधेयीस्थ" (६।२४) ।

[(३)ता आदाय यथेतं प्रत्याहृत्य अग्रे स्थाने निदधाति । कलशस्थमुदकं पत्न्यालभते ।

ततोऽध्वर्युः प्राजहितमपरेण विहारं चोत्तरेण गत्वा कलशमादाय पूर्वद्वारेण निर्हृत्याग्नीध्रीयमुत्तरेण परिक्रम्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधाति पूर्ववत् ।

हौत्रपद्धतिः ।

वेदविमोकः—

तत उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गत्वोत्सृजते ।

---

(१) ॐ सम्बर्हिरङ्क्ताᳪं हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सम्मरुद्भिः । समिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत् स्वाहा" । (शु०य०सं० २।२२)

(२) ॐ कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति पोषाय (निनयामि) । (शु० य० सं० २।२३)।

[३] [ ] चिह्नितः 'क' पुस्तके पाठः ।

आध्वर्यवपद्धतिः।

"ॐ इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थ" (६।२४)।]

मित्रावरुणयोरिति वा।

"ॐ मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ" (६।२४)।

पुनराराहृत्य निदधाति विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्रे।

"ॐ विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ।

अमूर्या उपसूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह।

तानो हिन्वन्त्वध्वरम्" (६।२४)।

यजमानात् सोमं चादायाग्नीध्रीये पूर्वस्थापितायामासन्द्यां निदधाति।

दीक्षितश्च तत्र ताᳫं रात्रिᳫं सोमᳫं रक्षति।

उत्करे स्थित्वा सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति।

सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वय गैतापुत्रीयाम्।

सुब्रह्मण्याह्वानान्ते परिवाप्यार्थे दोहनम्।

(गोदोहनम्)

शालाद्वार्यं दक्षिणतः समन्त्रं ब्रह्मास्ते यजमानश्च।

उपसृष्टां प्रब्रूतादित्याह दोग्धारं प्रत्यध्वर्युः।

उपसृष्टां प्रब्रूतात्।

उपसृष्टा इति दोग्ध्रा प्रत्युक्ते अध्वर्युः द्यौरसीति स्थाल्यादानम्।

"ॐ द्यौरसि पृथिव्यसि" (१।२)।

मातरिश्वन इत्यधिश्रयति।

"ॐ मातरिश्वनो घर्मोऽसि विश्वधा असि।

परमेण धाम्ना दृᳫंहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत्" (१।२)।

वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वा।

"ॐवसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम्"(१।३)।

वाग्यतो दोहयत्यशूद्रेण।

गां धुक्ष्व इति प्रेष्यति दोग्धारम्।

दोग्धा अपाकरणक्रमेण स्थाल्याः प्रत्येकं दुग्ध्वा आनीय स्थाल्यामासेचयति।

अध्वर्युः यजमानेन सह स्थाल्यन्वारब्धो देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपति।

"ॐ देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा"(१।३)।

"कामधुक्ष" इति पृच्छति।

गङ्गामिति तेनोक्ते।

अध्वर्युः—

"सा विश्वायुः" (१।४)।

इति जपति ।

एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम् ।

पुनः गां धुक्ष्व ।

"ॐ देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा कामधुक्षः" (१।३) ।

यमुनाम् ।

"सा विश्वकर्मा" (१।४) ।

ततस्तृतीयां गां धुक्ष्व ।

"ॐ देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा कामधुक्षः" (१।३) ।

सरस्वतीम् ।

"सा विश्वधायाः" (१।४) ।

ततो गाः धुक्ष्वेति प्रेष्यति ।

विसृष्टवागुत्तरा अनन्वारब्धे तत्र प्रतिदोहमासेकजपः ।

ततः परिक्षालनमानयति स्थाल्याम् ।

"ॐ सम्पृच्यध्वमृतावरीरूर्मिणी मधुमत्तमाः ।

पृञ्चतीर्मधुना पयो मन्द्रा धनस्य सातये" (का० श्रौ ४।२।३२) ।

ततस्तूष्णीं अपनयम् ।

एवमेवोपसृष्टप्रैषादि परिक्षालन-निनयनान्तौ द्वौ दोहावप्रवर्ग्ये ।

सप्रवर्ग्ये तु अपाकरणक्रमेण पूर्ववत् चत्वारो दोहाः ।

(आतञ्चनम्)

शृतेषु क्रमेणोद्वास्य लौकिकेन दध्ना आतनक्ति क्रमेण ।

"ॐ इन्द्रस्य सरस्वतिवतस्त्वा भागꣳ सोमेनातनच्मि" (१।४) ।

इति प्रथमम् ।

"ॐ इन्द्रस्य त्वा भागꣳ सोमेनातनच्मि" (१।४) ।

इति सप्रवर्ग्ये दधि घर्मार्थं द्वितीयम् ।

प्रथमवदन्त्यौ ।

सोदकेनामृण्मयेनापिदधाति विष्णो हव्यमिति ।

"ॐ विष्णो हव्यꣳ रक्ष" (१।४) ।

एवमेवेतरे ।

प्रथमत्वादिचिन्हिता दोहाः सुगुप्ते स्थापनीयाः ।

इति सायं दोहः ।

पुनर्वत्सापाकरणम् ।

आध्वर्यवपद्धतिः।

प्रातः सवनिकपयस्यार्थं तेनैव शाखापवित्रेण।

"ॐ वायवस्थ" (१।१)।

"ॐ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमघ्न्या।" (१।१)।

इत्युपस्पर्शनम्।

"इन्द्राय मित्रावरुणवते भागम्" (१।१।)

अन्यतरागारे शाखोपगूहनम्।

"ॐ यजमानस्य पशून् पाहि" (१।१)।

आवसथोन्मर्दनालङ्करणदन्तप्रक्षालनान्यध्वर्योरदीक्षितस्याध्वर्योरदीक्षितस्य।

इति चतुर्थमहः।

(अथ पञ्चममहः।)

(१) अथ सौत्यं पञ्चममहः।

[सौत्यकर्मोपक्रमः]

तत्रापररात्रे(२) ऋत्विजः प्रबोधयन्ति सयजमाना यजमानपुरुषाः।

औद्गात्रपद्धतिः

(अथ पञ्चममहः)

अथापररात्रे सुत्यारम्भः। सुप्तोत्थितास्सर्वे दन्तधावन-स्नानादि-

हौत्रपद्धतिः।

इत्यग्नीषोमीयः (३)पशुः।

इति तृतीयोपसद्दिनस्यारम्भाच्चतुर्थदिनस्य कृत्यं समाप्तम्।

अथ पञ्चममहः।

अथ पञ्चममहः। तत्र 'ऋत्विजः प्रबुध्यध्वम्' इति यजमानपुरु-

(१) इतः पूर्वं श्रीमद्भिः पूज्यपाद-गुरुवर-वैदिकभूषण-पण्डितप्रवर-श्रीभगवत्प्रसादमिश्र वेदाचार्यचरणैः संशोधिताः पद्धतयः सटिप्पणीप्रदानम्। सम्प्रति च पाठनादिकार्यव्यापृतैर्गुरुपादैरयं किल जनः समाज्ञापितः संशोधनाय, इति तेषामादेशं शिरसा स्वीकुर्वन्निमाः पद्धतयस्तेषामेवोपदिष्टपथा सम्पादयामि। [श्री गोपालचन्द्र मिश्रः]

(२) रात्रेरपरो भागोऽपररात्रः। "पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे" (पा० २।२।१) इति समासः। "रात्राह्नाहाः पुंसि" (पा० २।४।२९) ति पुल्लिङ्गत्वम्।

(३) अयमग्नीषोमीयः पशुरुक्तः, सर्वेषां पशूनां प्रकृतिर्भवति। अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यपशुस्वमी। उपाकरणमुख्यास्तु धर्माः साधारणा न वा॥

आध्वर्यवपद्धतिः ।

"ऋत्विजः प्रबुध्यध्वमि"ति प्रैषः ।

ततो ब्रह्मादयः स्नाता आचान्तोदकाः शालाद्वार्ये अप उपस्पृशेयुः ।

उत्करे द्विर्महावेदेर्दक्षिणतो द्विरिति चतुरासनम् । उत्करे वाचस्पतिप्रैषः ।

(ब्रह्मयजमानयोरुपवेशनम्)

ब्रह्मा पूर्वेणोत्तरवेदिमाग्नीध्रीयमुत्तरेण शालाद्वार्यं पूर्वेणागत्य तद्दक्षिणतः समन्त्रमास्ते यजमानश्च ।

अथवोत्तरवेदेर्दक्षिणत एवोपविशतः ।

(परिस्तरणम्)

यजमान वाचं यच्छेति प्रैषः । वाग्यमनम् । आहवनीयशालाद्वार्यदक्षिणाग्नीनां परिस्तरणम्(१) ।

(पात्रासादनम्)

शालाद्वार्यस्य पश्चादुत्तरतो वा पात्रासादनम् । अग्निहोत्रहवणी, वज्रः, शम्या, दृषदुपलं, पवित्रच्छेदनानि, पवित्रे, आज्यस्थाली, कुशमुष्टिः । पत्नी-योक्त्रम् । स्रुवो, जुहूः, उपभृद्, ध्रुवा, सन्नहनावच्छादनानि, काश्मर्यमयाः परिधयः, ऐक्षव्यौ विधृत्यावाज्यं, होतृषदनं, वपाश्रपण्यौ, शूलं, उखासी, वसाहोमहवनी, प्राशित्रहरणे, इडापात्र्यन्तर्धानकटश्च ।

(उपकल्पनीयानि वस्तूनि)

उपकल्पनीयानि—इध्मा, आश्वबालप्रस्तरोपसन्नद्धं बर्हिरेकवृत्स्तरणपर्याप्तं, दधि, प्लक्षशाखा, पृषदाज्यपात्रद्वयं, त्रिगुणरशना, उपा-

औद्गात्रपद्धतिः ।

कृत्वा शालामुखीये अप उपस्पृश्य स्वं स्वं कर्म कुर्युः ।

हौत्रपद्धतिः ।

षोक्त्या उत्थाय दन्तधावनस्नानाचमनवस्त्रपरिधानाचमनतिलकान्तानि कृत्वा पवित्रपाणिराचम्य प्राणानायम्य शालाद्वार्येऽप उपस्पृश्य स्वकर्माणि प्रवर्तन्ते ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात्साधारणा अमी । पशुधर्माग्रहात् सोमयागे ते स्युर्निरर्थकाः । अग्नीषोमीयधर्मत्वं तेषां स्थानात्प्रसिद्धयति । द्वयोरितरयोः पश्वोः प्राप्यन्ते चोदकेन ते ॥ (जै० न्या० मा० ३।६।१३-१५) ।

(१) परिस्तरणमौत्तरवेदिकाहवनीय-शालाद्वार्य—दक्षिणाग्नीनां, न प्राजहितस्य होमाभावात् । नाप्याग्नीध्रीयस्य उपदेशातिदेशयोरभावात् ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

करणतृणं, शकलं, कुशतरुणे, अरणिद्वयं चेति मन्थनचतुष्टयं, द्विगुणरशना, पशुः, शमिता, परिपशव्याज्यं, पान्नेजनीपात्रद्वयं, हिरण्यशकलानि षट् ।

अध्वर्योर्वाग्यमनम् ।

(प्राकृतकर्माणि)

पवित्रकरणम् ।

लौकिकोदकेन प्रोक्षणीसंस्कारः ।

वज्रादिपात्रप्रोक्षणम् ।

शालाद्वार्यमुत्तरेण प्रोक्षणीनिधानम्(२), अन्तःपात्ये वा ।

वाग्विसर्ग उभयोः ।

कुक्कुटाहननम् ।

आज्यनिर्वापोऽध्वर्योः । वेदबन्धः । (३)आज्याधिश्रयणमध्वर्योः । (४)पर्यग्निकरणम् । उदकोपस्पर्शः ।

अन्तःपात्ये प्रोक्षणीप्रैषः । तत्रैव सादनम् ।

प्रैषे-पत्नी पत्नीशब्दः ।

द्विषत इति स्फ्योदकप्रहारः । न पाण्योरवनेजनम् ।

औद्गात्रपद्धतिः ।

प्रस्तोता प्रातरनुवाकोपक्रमणात् पूर्वमाज्यप्रणयनकाले आग्नीध्रमण्डपे अग्नेः पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्येमं स्तोममिति यज्ञसारथिसाम त्रिर्गायेत् ।

(यज्ञसारथिसाम)

कुत्स ऋषिः जगती छन्दः अग्निर्देवता प्रातःसवनारम्भे विनियोगः ।

३ २ ३ ५ २ ^६ ५ १ २र १ २ १
इमाꣳस्तो २३४ माम् । अर्हाते २३४ जा । ता वेदसे ३ । होइ ।
६ २ ३ ५ २ ^३ ५ १ २८ १ २ १ ३ २ ३
रथामी २३४ वा । सम्माहे २३४ मा । मानीषया ३ । होयि । भद्राही
५ ३ ^३ ५ १ २ १ २ १ ६ ३ ^ ३
२३४ नाः प्रमातो २३४ रा । स्यास ꣳ० सदे ३. होयि । अग्नायिसा २३४
५ २ ^ ३ ५ १ २ १ २ १
ख्यायि । मारायिषा २३४ मा । वायन्त वा ३ । हो २३४५ इ । (१)डा ।

---

(१) अग्रेण गार्हपत्यं निधायेति शाखान्तरे ।

(२) अग्नीधः शालाद्वार्य एवाज्याधिश्रयणमिति देवः ।

(३) पर्यग्निकरणमध्वर्योः ।

(४) छ० आ० १, २, २, ४=गे, गा० २, १, ३८, (ऋ० वे० १।९४।१)

आध्वर्यवपद्धतिः ।

अन्तः पात्ये स्फ्येध्माबर्हिषामासादनम् ।

वेदाग्रनिष्पत्तिः ।

स्रुवसम्मार्गः, ततस्तद्वदस्येः, ततो जुह्वाः, ततस्तूष्णीं वसाहोमहवन्याः, तत उपभृद्ध्रुवयोः, ततस्तूष्णीं प्राशित्रहरणयोः, इडापात्र्याश्च ।

सम्मार्जनानां रक्षणम् ।

पत्ते पत्नीसन्नहनम् । आज्योद्वासनम् ।

पत्न्या आज्यावेक्षणम् ।

आज्यस्थाली-वेद-स्रुव-दधि-पृषदाज्यपात्रद्वय-प्रोक्षणी-स्फ्येध्माबर्हीꣳष्यादाय आग्नीध्रीयं गत्वा तत्राज्यं प्रोक्षणीश्चोत्पूय आज्यमवेक्षते तेजोसीति यजमानो वा ।

"ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि" (१।३१) ।

ततो धामनामेति (१।३१) चतुर्गृहीतं जुहूपभृतोर्गृहीत्वा पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति सकृन्मन्त्रेण चतुस्तूष्णीं पृषदाज्यपात्रे गृहीत्वा ध्रुवायां च चतुर्गृहीतं गृहीत्वा आज्यान्यादाय सोमं |चार्थवच्च ग्राव-द्रोणकलश-ग्रह-चमसतुंपात्र-सम्भरणी-परिप्लवादीनि गृहीत्वाऽऽहवनीयं गत्वा तदुत्तरतः स्फ्ये इध्माबर्हिषी निधाय प्रोक्षणादि करोति ।

ब्रह्मन्निध्मं प्रोक्षिष्यामि ।

तदनुज्ञात इध्मं प्रोक्षति विस्रꣳस्य कृष्णोऽसीति ।

"ॐ कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" (२।१) ।

वेदिं च वेदिरसीति ।

"ॐ वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" (२।१) ।

पश्चादुत्तरवेदेः प्रोक्षणम् । वेदेः खरोत्तरार्द्धे वा ।

बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि ।

ब्रह्मन् बर्हिः प्रोक्षिष्यामि ।

तदनुज्ञातो बर्हिरसीति बर्हिः ।

"ॐ बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" (२।१) ।

सशेषो मूलावसेकः ।

"ॐ अदित्यै व्युन्दनमसि" (२।२) ।

बर्हिर्विस्रꣳस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरिति ।

"ॐ विष्णोस्तुपोऽसि" (२।२) ।

तूष्णीं प्रस्तरं ब्रह्मणे प्रदाय सन्नहनं विस्रꣳस्य आस्तरणदेशादक्षि-

आध्वर्यवपद्धतिः ।

णपश्चिमायां निधायान्यैरवच्छाद्य प्रोक्षिते देशे बर्हिः स्तृणात्येकवृदूर्णं म्रदसमिति ।

"ॐ ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थान्देवेभ्यः" (२।२) ।

बर्हिषि प्लक्षशाखास्तरणम् ।

इध्मात्समिधमादाय ब्रह्मणः प्रस्तरं चादायाहवनीयं कल्पयत्युपर्युपरि प्रस्तरं धारयन्नुल्मुके उदूहति ।

परिधीन्परिदधाति क्रमेण मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रम्

"ॐ गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ऽईडितः ।

ॐ इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ऽईडितः ।

ॐ मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः" (२।३) ।

प्रथमं परिधिꣳ समिधोपस्पृश्य वीतिहोत्रमित्यादधाति ।

"ॐ वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तꣳ समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरे" (२।४) ।

अनुपस्पृश्य द्वितीयाꣳ समिदसीति ।

"ॐ समिदसि" (२।५) ।

सूर्यस्त्वेति जपत्याहवनीयमीक्षमाणः ।

"ॐ सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभिशस्त्यै" (२।५) ।

आवृत्य वेदिं बर्हिषस्तृणे तिरश्ची निदधाति सवितुरिति ।

"ॐ सवितुर्बाहू स्थः" (२।५) ।

अन्ये वा युक्तत्वात्तयोः । प्रस्तरꣳस्तृणात्यूर्णम्रदसमिति ।

"ॐ ऊर्णम्रदसन्त्वा स्तृणामि स्वासस्थन्देवेभ्यः" (२।५) ।

अभिनिदधाति आ त्वा वसव इति ।

"ॐ आ त्वा वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु" (२।५) ।

प्रस्तराद्दक्षिणतस्तूष्णीं स्रुवासिनिधानम् ।

सव्याशून्ये प्रस्तरे जुहूं प्रतिगृह्य घृताचीति ।

"ॐ घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना सेदम्प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद" (२।६) ।

ततस्तूष्णीं वसाहोमहवनीम् ।

उपभृतं घृताचीति ।

आश्ववर्थवपद्धतिः ।

"ॐ घृताच्यस्युपभृन्नाम्ना सेदम्प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आ-
ीद" (२।६) ।

प्रियेणेति पृषदाज्यम् ।

"ॐ प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आ सीद" (२।६) ।

ध्रुवां घृताचीति

"ॐ घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना सेदम्प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आ-
ीद" (२।६) ।

तूष्णीं वानस्पत्यम् ।

प्रियेणेत्याज्यस्थालीम् ।

"ॐ प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद" (२।६) ।

ध्रुवा असदन्निति प्रत्येकं स्थालीपूर्वकमालम्भः सर्वेषाम् ।

"ॐ ध्रुवा ऽअसदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि
ज्ञपतिम्" (२।६) ।

वानस्पत्यस्य तूष्णीं त्रिधानालम्भने । मन्त्रेणैव वानस्पत्य-
ेति रामः ।

पाहि मामित्यात्मालम्भान्ते—

"ॐ पाहि मां यज्ञन्यम्" (२।६) ।

उदकोपस्पर्शः ।

नात्र समिधावाधायाहुतिः । पाणिप्रक्षालनम् ।

(सोमस्य हविर्द्धाने प्रवेशः)

यजमानान्वारब्धꣳ सोमꣳ हविर्द्धाने प्रवेशयति ।

ईषान्तरेणार्द्धाधिकं सोममद्रिषु स्म्नुतेषु सोमोपनहनेनैव निद-
ाति हृदे त्वेति । अवशिष्टस्यार्धान्न्यूनस्य सोमस्य माध्यन्दिनसवना-
ीषयोरुपर्यैवावशेषणं तस्य च वस्त्रान्तरेणोपनहनं कर्तव्यम् ।

"ॐ हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ।
ऊर्ध्वमिममध्वरन्दिवि देवेषु होत्रा यच्छ ।
सोम राजन् विश्वास्त्वम्प्रजा उपावरोह" (६।२५-२६) ।

(याजमानं सोमोपस्थानम् ।)

अद्रीणां मुखानि स्थवीयाꣳस्यभ्यन्तराणि ।

विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठते यजमानः ।

"ॐ विश्वास्त्वाम्प्रजा उपावरोहन्तु" (६।२६) ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

(सोमार्थानामीषान्तरेणाहरणम् ।)

एतेनेषान्तरेणाहरणꣳ सोमार्थस्याभिषवे ।

हिरण्यं ग्रावाणो निग्राभ्याः सम्भरणी दशापवित्रं परिप्लवापात्रं चेति । अभिषवोत्तरकालं नोद्धरणं ततो बहिर्द्धाभावात् । अभिषुतस्य चानवहरणं कृतत्वात् ।

(आज्यसंस्कारः)

अत्राध्वर्युः सर्वार्थं प्रभूतमाज्यꣳ शालाद्वार्ये सꣳस्करोति । अथवा तत्काले लौकिकꣳ सꣳस्कर्तव्यम् ।

(लोकद्वारीगानम्)

ततो यजमानः शालाद्वार्यस्य पश्चादुदङ्मुख उपविश्य लोकद्वारी-(१)साम गायेत् ।

पुष्कल ऋषिः द्विपदा गायत्री छन्दः वसवो देवताः प्रातःसवने विनियोगः ।

ॐ लोकद्वारमपावार्णू २ पश्येम त्वा वयं रा १२१२ हुम् आ २ जायो आ ३४५ ।

एवं त्रिः ।

शालाद्वार्ये पुरस्तात्समिधमाधाय प्राङ्मुखः सꣳस्कृताज्यात्स्रुवेण जुहोति ।

औद्गात्रपद्धति ।

(लोकद्वारीगानम्)

यजमानः प्रातरनुवाकस्योपाकरणात् पूर्वं गार्हपत्यस्य पश्चादुदङ्मुख उपविश्य लोकद्वारमिति वासवं साम त्रिर्गायेत् ।

पुष्कल ऋषिः द्विपदागायत्री छन्दः वसवो देवताः प्रातःसवनारम्भेविनियोगः ।

लोकद्वारमपावार्णू २ पश्येम त्वा वयꣳरा १२१२ हुम्आ २ जायो आ ३ ४ ५ (एवंत्रिः) ।

---

(१) अत्र मीमांसा—

ऋक्सामयजुषां लक्ष्म साङ्कर्यादिति शङ्किते ।

पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्वसङ्करः । (ज० न्या० मा० २।१।२७) ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

"ॐ नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दै-
ष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहा ।

इदमग्नये न मम ।

तूष्णीं द्वितीयाम् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा ।

इदं प्रजापतये० ।

उपरिष्टात्समित् ।

ॐ अपजहि परिघम् ।

इत्युक्त्वोत्तिष्ठति ।

(इति लोकद्वारीगानम्)

औद्गात्रपद्धतिः ।

अथ तस्मिन्नेवाग्नौ प्राङ्मुखः स्रुवेण जुहोति । होमस्य पुरस्तादु-
परिष्टाच्च समिद्धोमस्तूष्णीम् ।

"नमोऽस्त्वग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकम्मे यजमानाय विन्दैष
वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः पुरस्तादायुषः स्वाहा" ।

इदमग्नये न मम ।

स्वाहा ।

इदं प्रजापतये न मम ।

अपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति ।

अथ यजमानः प्रातरनुवाकोपाकरणात् पूर्वं विश्वरूपाणां गानं मे
गायेत्युद्गातारं प्रत्याह ।

एवं (गुणातिशयलिप्सुना) यजमानेनोक्त उद्गाता गानं प्रत्याच-
क्षीत । तस्य नवतिशतं स्तोत्रीया इत्युक्तचतुष्टोमस्तोमसम्पदतिरेकात्-
चतुःष्टोमस्याग्निष्टोमस्य स्तोमानां त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशविधानां या
संपत्तिः स्यादतिरेकप्रसङ्गात् ।
ग्रहशस्त्राभावाच्च नाहं गायामीति ।

अथ यजमानः परिहरति । परिसामान्तरवत्परिसामत्वादासां न
च सम्पत्कोपः । वसतीवर्यो ग्रहः । प्रातरनुवाकः शस्त्रम् । तस्मादुगा-
येति यजमानेन प्रत्युक्ते न मामनामन्त्र्य प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात् इत्य-
ध्वर्युर्ब्रूयात् ।

उद्गाता यजमानश्च पूर्वया द्वारा हविर्द्धानं प्रविश्य प्रातरनुवाका-
येपविष्टं होतारं पूर्वेणोत्तरतो गत्वा शकटयोर्मध्ये चक्रयोः पुरस्तादु-
दङ्मुखस्तूष्णीमुपविशेत् ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

(विश्वरूपागानम्)

ततो विश्वरूपाणां गानं मे गायेत्युद्गातारं प्रत्याह । नाहं गायामीति तेनोक्ते गायेति वदेत् । तत्प्रकारः सामप्रयोगे ।

विश्वरूपागानान्ते—

अध्वर्युः होतरेहीति होतारमामन्त्र्य हविर्धानपूर्वद्वारि पृष्ठ्यात्तरतो होतृषदनस्थापनम् ।

औद्गात्रपद्धतिः ।

उद्गातुः पूर्वप्रदेशे यजमानः प्रत्यङ्मुखस्तुष्णीमुपविशेत् ।

उद्गाता विश्वरूपाभिर्गायति ।

विश्वरूपाया पुष्कल ऋषिः पंक्तिश्छन्दः विश्वारूपाणि देवताः ।

हौत्रपद्धतिः ।

एहि होतरित्युक्ते होता चात्वालोत्करावन्तरेणाग्नीध्रीयं पूर्वेण प्रविश्याग्नीध्रीयधिष्ण्यस्य पश्चात्तिष्ठेत् ।

(प्रपदजपः)

महारात्रे प्रातरनुवाकायामन्त्रितोऽग्रेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं तिष्ठन्प्र-(१)पदौ जपति ।

ॐ भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये स्वः प्रपद्ये भूर्भुवः स्वः प्रपद्ये ॐ प्रपद्ये वाचमृचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये साम प्राणं प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये नमो देवेभ्यो नमो देवताभ्यो नमो महते देवाय नमो गन्धर्वाप्सरोभ्यो नमः सर्पदेवजनेभ्यो नमो भूताय नमो भविष्यते नमः पितृभ्यः प्रतिनमस्कारेभ्यो वोऽपि नमः ।

नमः पितृभ्य इति मात्रं प्राचीनावतिना अपस्पर्शश्च ।

(दिगुपस्थानम्)

ततः दिशो यथा रूपमुपतिष्ठते । दिगुपस्थाने समपदावस्थितस्तत्र दिङ्मुखो भूत्वोपतिष्ठते ।

ॐ अस्यां मे प्राच्यां दिशि सूर्यश्च चन्द्रश्चाधिपत सूर्यश्च चन्द्रश्च मैतस्यै दिशः पातां सूर्यं च चन्द्रं च स देवतानामृच्छतु यो नोऽतोऽभिदासति ।

इति प्राचम् ।

ॐ अस्यां मे दक्षिणस्यां दिशि यमश्च मृत्युश्चाधिपत यमश्च मृत्युश्च

(१) शां० श्रौ० ६।२।२।

औद्गात्रपद्धतिः ।

१ २ २ २ २ २ २

ॐ हुम् युंजे वाचꣳशतपदीम् । गाये सहस्र वर्तनि । गायत्रं त्रैष्टुभं

२ २ २ २१ २ २ २ २ १

जगद्विश्वारूपाणि सम्भृता २ । देवा ओ काꣳसि चा १ ३ २ २ हुं

१ २ १ १ १

आ । २ । कायिरा । आ ३ ४ ५ (१) ॥ ३२ ॥

हौत्रपद्धतिः ।

मैतस्यै दिशः पातां यमं च मृत्युं च स देवतानामृच्छतु यो नोऽतोऽभिदासति ।

इति दक्षिणाम् ।

ॐ अस्यां मे प्रतीच्यां दिशि मित्रश्च वरुणश्चाधिपती मित्रश्च वरुणश्च मैतस्यै दिशः पातां मित्रं च वरुणं च स देवतानामृच्छतु यो नोऽतोऽभिदासति ।

इति प्रतीचीम् ।

सव्यावृदुदीचीम् ।

ॐ अस्यां म उदीच्यां दिशि सोमश्च रुद्रश्चाधिपती सोमश्च रुद्रश्च मैतस्यै दिशः पातां सोमं च रुद्रं च स देवतानामृच्छतु यो नोऽतोऽभिदासति ।

इत्युदीचीम् ।

प्राङूर्ध्वायाम् ।

ॐ अस्यां म ऊर्ध्वायां दिशि बृहस्पतिश्चेन्द्रश्चाधिपती बृहस्पतिश्चेन्द्रश्च मैतस्यै दिशः पातां बृहस्पतिं चेन्द्रं च स देवतानामृच्छतु यो नोऽतोऽभिदासति ।

इत्यूर्ध्वायाम् ।

अथान्तरिक्षम् ।

ॐ अस्मिन्मेऽन्तरिक्षे वायुश्च वृष्टिश्चाधिपती वायुश्च वृष्टिश्च मैतस्यै दिशः पातां वायुं च वृष्टिं च स देवतानामृच्छतु यो नोऽतोऽभिदासति ।

इत्यन्तरिक्षं प्राङ्मुख एव ।

अथ पृथिवीम् ।

ॐ अस्यां मे पृथिव्यामग्निश्चान्नं चाधिपती अग्निश्चान्नं च मैतस्यै दिशः पातामग्निं चान्नं च स देवतानामृच्छतु यो नोऽतोऽभिदासति"

इति पृथिवीम् ।

(१) ३२ ऊ० आ० ९, २, ७, २ ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

(प्रातरनुवाकोपाकरणम्)

प्राग्वाचं प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्याविभ्योऽनु ब्रूहि इति समिधमादधदाहवनीये । देवेभ्य इत्येके ।

औद्गात्रपद्धतिः ।

एकस्यां पंक्तौ त्रिर्गायत्रं गायेदिति धानंजय्यः स्वाध्यायस्वरेण अस्मिन् काले एवं मनसैव यजमानो गायेत् ।

हौत्रपद्धतिः ।

बृहद्रथन्तरे म ऊरू वामदेव्यमात्मा यज्ञायज्ञीयं प्रतिष्ठा भूरहं भुव-रहं स्वरहमश्माहमश्माणः ।

सुत्रामाणमिति सस्वरं जपित्वा ।

ॐ सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणमादितिं सुप्रणीतिम् ।

दैवीं नावं स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये(१) ।

(आग्नीध्रीये होमः) ।

दक्षिणावृदाग्नीध्रीये जुहोतीति शेषः । उपविश्य दक्षिणं आन्वाच्य स्रुवेण जुहुयात् ।

ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा ।

इदं प्रजापतये न मम ।

त्यागस्तु यजमानस्यैव ।

अग्नये स्वाहा ।

इदमग्नये न मम ।

उषसे स्वाहा ।

इदमुषसे० ।

अश्विभ्यां स्वाहा ।

इदमश्विभ्यां० ।

सरस्वत्यै स्वाहा ।

इदं सरस्वत्यै० ।

जुषाणानि महांसि सवनान्याज्यस्य व्यन्तु स्वाहा ।

इदं सवनेभ्यो न मम ।

इति स्रुवेण हुत्वा सव्यावृद्धविर्धानयोः पूर्वस्यां द्वार्युपविशति ।

अध्वर्युणा देवेभ्यः प्रातर्याविभ्योऽनुब्रूहीत्युक्ते ।

---

(१) ऋ० १० । ६४ । १० ।

हौत्रपद्धतिः ।

(प्रातरनुवाकः)

अतः परं प्रकृतस्याग्निष्टोमस्य षष्टिसहितत्रिशतप्रातरनुवाकस्य प्रयोगोऽनुसन्धीयते ।

हिं(१) आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च ।
रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते वयोधो ३ ।
आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतञ्च ।
रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते वयोधो ३ ।
आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च ।
रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते वयोधो ३ । [१]
(२)उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये, आरे अस्मे च शृण्वतो ३
यः स्नीहितीषु पूर्व्यः सञ्जग्मानासु कृष्टिषु अरक्षद्दाशुषे गयो ३ ।
उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृत्रहाजनि धनञ्जयो रणे रणो ३ ।
यस्य दूतो असि क्षये वेषि हव्यानि वीतये दस्मत् कृणोष्यध्वरो ३ ।
तमित्सुहव्यमङ्गिरः सुदेवं सहसो यहो जना आहुः सुबर्हिषो ३ ।
आ च वहासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये हव्या सुश्चन्द्र वीतयो ३ ।
न यो रुपब्दिरश्व्यः शृण्वे रथस्य कच्चन यदग्ने यासि दूत्यो ३ ।
त्वो तो वाज्यह्वयोऽभि पूर्वस्मादपरः प्रदाश्वाँ अग्ने अस्थो ३ ।
उत द्युमत्सुवीर्यं बृहदग्ने विवाससि देवेभ्यो देव दाशुषो ३ । [१०]
(३)अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं, होतारं रत्नधातमो ३ ।
अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत स देवाँ एह वक्षतो ३ ।
अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवे दिवे, यशसं वीरवत्तमो ३ ।
अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि स इद्देवेषु गच्छतो ३ ।
अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः देवो देवेभिरागमो ३ ।
यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि तवेत्तत्सत्यमङ्गिरो ३ ।
उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयं नमो भरन्त एमसो ३ ।
राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं वर्द्धमानं स्वे दमो३ ।

---

(१) ऋ० १० । ३० । १२ ।

अत्र याः पङ्क्तयस्तासां त्रीन् पादान् एकीकृत्यावस्येत् । ततो द्वाभ्यां पादाभ्यां प्रणवं कुर्यात् । अन्यासां ऋचामर्द्धर्चेनावसायोत्तरार्द्धेन प्रणवं कुर्यात् । हिं इति मध्यमया वाचा सकृत् ।

होत्रा प्रातरनुवाके पठ्यमाने अध्वर्युकर्तृकः सवनीयनिर्वापः उन्नेतृकर्तृकं पात्रयाजनं च सहैव भवतीति रत्नमाला ।

(२) ऋ० १ । ७४ । १-९ । (३) ऋ० १।१।१-९ ।

हौत्रपद्धतिः ।

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सुपायनो भव सचस्वा नः स्वस्तयो ३ ।[१६]
(१)तमुत्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमं धनंजयं रणे रणो ३ ।
एह्यू षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः एभिर्वर्द्धास इन्दुभो ३ ।
यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरं तत्रा सदः कृणवसो ३ ।
नहि ते पूर्तमक्षिपद्भुवन्नेमानां वसो अथा दुवो वनवसो ३ ।
अग्निरगामि भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः दिवो दासस्य सत्पतो ३ ।
स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना वन्वन्नवातो अस्तृतो ३ ।
सप्रत्नवन्नवीयसाग्ने द्युम्नेन संयता बृहत्ततन्थ भानुनो ३ ।
प्रवः सखायो अग्नये स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया अर्च गाय च वेधसो ३ ।
स हि यो मानुषा युगा सीदद्धोता कविक्रतुः दूतश्च हव्यवाहनो ३ ।
ता राजाना शुचिव्रतादित्यान्मारुतं गणं वसो यक्षीह रोदसो ३ ।
वस्वा ते अग्ने सन्दृष्टिरिषयते मर्त्याय ऊर्जो नपादमृतस्यो ३ ।
क्रत्वा दा अस्तु श्रेष्ठोऽद्य त्वा वन्वन्त्सुरेक्णाः मर्त्त आनाश सुवृक्तो ३ ।
ते ते अग्ने त्वोता इषयन्तो विश्वमायुः तरन्तो अर्यो अरातीर्वन्वन्तो अर्य्यो अरातो ३ । [३२]

(२)होताजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये प्रयक्षञ्जेन्यं वसु शकेम वाजिनो यमो ३ ।

आयस्मिन्त्सप्त रश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि मनुष्वद्दैव्यमष्टमम् । पोता विश्वं तदिन्वतो ३ ।

दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्माणि वेरुतत् परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभवो ३ ।

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता क्रतुनाजनि विद्वाँ अस्य व्रता ध्रुवा वया इवानु रोहतो ३ ।

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टुः सचन्त धेनवः कुवित्तिसृभ्य आवरं स्वसारो या इदं ययो ३ ।

यदी मातुरुप स्वसा घृतं भरंत्यस्थित तासामध्वर्युरागतौ यवो वृष्टी-व मोदतो ३ ।

स्वः स्वाय धायसे कृणुतामृत्विगृत्विजं स्तोमं यज्ञं चादरं वनेमा ररिमा वयो ३ ।

यथा विद्वाँ अरं करद्विश्वेभ्यो यजतेभ्यः अयमग्ने त्वे अपि यं यज्ञं चकृमा वयो ३ । [४०]

(१) ऋ० ६।१६।१६-२७ । (२) ऋ० २।५।१-८ ।

९५ ६५४२
२३।७६

श्रीमद्वेदव्यासविरचिता

श्रीपुराणसंहिता

सम्पादकः—पुरातत्त्वविशेषज्ञ आचार्य-श्रीकृष्णप्रियाचार्यः।

अयि निगमागम पुराणसंहितायामलरहस्यज्ञाः षट्त्रिंशत्तत्त्वेभ्योऽक्षरस्य ब्रह्मणो ब्रह्मसूत्रगोतस्य सकलप्रशासकस्य परात्परस्य कस्यचन निगमनिगूढतत्त्वस्य बहोः कालाज्जिज्ञासुकारशैवशाक्तवैष्णवसिद्धानामनन्यत्र तत्त्वार्थदिदृक्षोत्कलिकान्तःकरणास्तत्र-भवन्तो विद्वन्मूर्द्धन्या महानुभवाः। वेदविभागभारतपुराणोपपुराणब्रह्मसूत्राणि प्रणीय भगवता व्यासेन किमपि ग्रन्थान्तरं प्राणायि न वेति "अक्षरात्परतः परः" इति श्रुतेः कः किल भगवदवधारितोऽविरुद्धस्तात्त्विकोऽर्थ इति नाद्यावधि साधु निर्णीतं विदित-चरं वेति सुविदितमेव विद्वदपश्चिमानां शास्त्ररसिकानामत्रभवतां भवताम्। प्रागुक्त-समस्तशङ्कातमीनिराशे शरद्राकाचन्द्रिकायमाणं शैवशाक्तवैष्णवसम्मतानां तत्त्वाना-मपूर्वसमन्वयादर्शभूतं लोकोपकृतये भगवद्वेदव्यासप्रणीतं समस्ततत्त्वनिष्कर्षनिर्देशकं **"पुराणसंहिता"**ख्यं ग्रन्थरत्नं मणीनां कौस्तुभमिव महर्घतामुपाददत् प्रागगुप्तं प्रका-शितं प्रकासते। शिव-शिवसंवादरूपेण हस्तामलकवदखिलरहस्यप्रकाशकेऽद्यावधि क्वचनागुप्ते ऽधुनात्र सम्मुद्रिते परमदुर्लभतमे समस्ततत्त्वार्णवामृतायमानेऽमुष्मिन् ग्रन्थ-रत्ने ज्ञान-विज्ञान-कला-कौशलादिभिस्सह प्राच्यसंस्कृतिसारोऽपि पयसो हैयङ्गवीनमिव करुणावरुणालयेन श्रीमताऽत्रभवता भगवता व्यासेन लोकालोकाय सरलतमया सरण्या संवर्णितो कस्य हि विदुषो हृदयं नावर्जयतितराम्। ग्रन्थरत्नेऽत्र दृष्टिपथमायाते सर्वतन्त्र-स्वतन्त्र डा० म० म० पण्डितप्रवीणश्रीगोपीनाथकविराजप्रमुखा वाराणसेया विद्वद्वरेण्या अत्र वर्णितविषयैर्विस्मितस्तिमितनयनाश्चित्रीयमाणा इदं ग्रन्थरत्नं पौनःपुन्येन नितरा-मभिष्टुतवन्तः। अदस्सम्पादका श्रीमत्पण्डितप्रकाण्डा श्रीकृष्णप्रियाचार्यमहोदयाः अदसीयप्रस्तावनायां 'सच्चिदानन्द'स्वरूपतत्त्वस्य सरलसरससरण्या समुद्गणितः सारः सौवर्णसौरभगुणमावर्तयतितराम्। एवंविधेषु कतिपयेष्वेव ग्रन्थरत्नेषु प्रकाशतेषु प्रचारं चोपगतेषु त्वरितं प्राच्यसंस्कृतिध्वजो द्यामुद्योतयिष्यतितमामिति नो निश्चलः प्रत्ययः। एतस्य प्रचारः समे सुरभारतीसेवका ग्रन्थालयाः विद्यालयाः अपरे च कुशलास्तत्त्वजिज्ञासवो विद्वांसो विधास्यन्तीति मनसि निधाय दुर्लभे महर्घतमे च सर्व-विधमुद्रणसाधनेऽप्यस्य मुद्रणं मसृणोज्ज्वलपत्रेषु स्थूलाक्षरैः कारितमित्यविलम्बेनैतद्-ग्रन्थरत्नमाददतु विद्वांस इति सानुनयं निवेदयमानेन विरम्यत इति। सर्वसौलभ्यायास्य मूल्यम् ६) मात्रम्।

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस-१